

DEMOGRÁFIA

52. ÉVF. 1. SZÁM

BUDAPEST
2009

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HABLICSEK LÁSZLÓ, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), KOPP MÁRIA, PONGRÁCZ TIBORNÉ,
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő
ÓRI PÉTER felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief
PÉTER ÓRI responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor
FERENC KAMARÁS editor

OLVASÓSZERKESZTŐ:

ÓRI PÉTER

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1–3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Hollós Marida – Laura Bernardi: Gyermekvállalás bizonytalan időkben magyarországi fiatal párok beszámolóinak alapján	5
Óri Péter: Demográfiai átmenetek a 20. században. A demográfiai viselkedés térszerkezetének változásai a történeti Pest megye területén, 1900–2001	31
Pakot Levente: Megözvegyülés és újrarázasodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930	55

IRODALOM

KÖNYVEK

Faragó Tamás: <i>A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.</i> (Budapest Főváros Levéltára, Város-történeti Tanulmányok), Budapest, 2008. 421 oldal (Óri Péter)	89
---	----

FOLYÓIRATCIKKEK

Blatterer, H.: Contemporary Adulthood: Reconceptualising an Uncontested Category. (A felnőttkor ma: egy nem vitatott kategória újragondolása.) <i>Current Sociology</i> , 55. 2007/6. 771–792. (Murinkó Lívia)	92
Widmer, E. D. – Ritschard, G.: The De-standardization of the Life Course: Are Men and Women Equal? (Az életút destandardizálódása: a nők és a férfiak egyenlők?) <i>Advances in Life Course Research</i> , 14. 2009. 28–39. (Murinkó Lívia)	95

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demography	97
European Journal of Population	98
Journal of Marriage and the Family	99
Population	102
Population and Development Review	102
Population Research and Policy Review	104
Population Trends	104
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	105

*Utánnnyomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

Marida Hollós – Laura Bernardi: Childbearing in times of uncertainty: young couples narratives from Hungary	5
Péter Óri: Demographic transitions in 20 th century Hungary. The spatial changes of demographic behaviour on the territory of historical county Pest, 1900–2001	31
Levente Pakot: Widows, widowers and remarriage patterns in rural Transylvania, 1840–1930	55

REVIEW

BOOKS

Tamás Faragó: <i>A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.</i> (The Past in Numbers. The Population and Society of Pest-Buda and its Neighbourhood in the 18–20 th Centuries.) (Budapest Főváros Levéltára, Várostarténeti Tanulmányok), Budapest, 2008. 421 p. (Péter Óri)	89
--	----

ARTICLES

Blatterer, H.: Contemporary Adulthood: Reconceptualising an Uncontested Category. <i>Current Sociology</i> , 55. 2007/6. 771–792. (Livia Murinkó)	92
Widmer, E. D. – Ritschard, G.: The De-standardization of the Life Course: Are Men and Women Equal? <i>Advances in Life Course Research</i> , 14. 2009. 28–39. (Livia Murinkó)	95

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demography	97
European Journal of Population	98
Journal of Marriage and the Family	99
Population	102
Population and Development Review	102
Population Research and Policy Review	104
Population Trends	104
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	105

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

GYERMEKVÁLLALÁS BIZONYTALAN IDŐKBEN MAGYARORSZÁGI FIATAL PÁROK BESZÁMOLÓI ALAPJÁN

HOLLÓS MARIDA¹ – LAURA BERNARDI²

Bevezetés

Közel húsz évvel a kelet-európai szocialista rendszerek összeomlása után a születési ráták tovább csökkennek, elérve az igen alacsonynak tartott szintet. A huszadik század végére a térség számos országában a teljes termékenységi arányszám jelentősen alatta maradt a népesség reprodukcióját biztosító 2,1-es szintnek, amelyen a demográfia klasszikus elméletei szerint a termékenység stabilizálódik. Ezt a tendenciát néhány demográfus második demográfiai átmenetként írta le (például van de Kaa 1987; Lesthaeghe – Surkyn 1988), és különálló kategóriaként határozta meg a „lowest low” (lehető legalacsonyabb) termékenység szintjét, hogy megkülönböztesse az 1,3 vagy kisebb teljes termékenységi arányszámmal (TFR) rendelkező országokat (Kohler – Billari – Ortega 2001). Magyarország ezen államok közé tartozik: a teljes termékenységi arányszám az 1990-es 1,87-ről 1999-re 1,29-re esett vissza (Council of Europe 2001).

Ezt a jelenséget korábban elsősorban azzal próbálták magyarázni, hogy a régióban a kapitalista rendszerbe való átmenet gazdasági nehézségekkel járt, és ezt követően megnöttek a gyermekevelés költségei. Mások az átmenet után felerősödő, hosszú távú értékváltozások hatását emelték ki. Míg a társadalmi-demográfiai trendek mindkét hipotézist alátámasztják (érték- és gazdasági változás), nem alkalmasak annak magyarázatára, hogy a gyorsan változó körülmények között mennyiben lehetséges az optimalizálás és a kalkuláció, és az értékek hogyan alakulnak át az ilyen változások következményeként. Az egyéni demográfiai viselkedésre gyakorolt hatás mechanizmusait sem tudják feltárni. Tanulmányunkban azt állítjuk, hogy a születési arányszámok csökkenése nem egyszerűen az új gazdasági feltételek értékelésének a következménye, hanem a bizonytalan körülmények közepette új személyes identitások és életstratégiák is formálódtak. Ahogy az erkölcsöt és a célokat eltérően megközelítő neoliberális piaci ideológia összeütközik a régi szocialista értékekkel, a reprodukció köz-

¹ Brown University, Department of Anthropology.

² Max Planck Institute for Demographic Research és University of Lausanne.

ponti kérdéssé válik, és az új stratégiáknak és identitásoknak megfelelően átalakul. Meggyőződésünk szerint az alacsony termékenység jelenségének és jelentőségének megértéséhez egy alulról felfelé építkező narratívákon és az egyének értelmezéseire alapuló megközelítés szükséges. Hogyan illeszkedik a reprodukció az egyének mindennapi életébe, és az erről alkotott elképzeléseik milyen világrépről árulkodnak? Optimistán vagy pesszimistán tekintenek az emberek a világra? Ahogy Carol Delaney megjegyezte, „a reprodukció egyfajta kollektív reprezentáció, közös képek és szimbólumok együttese, amelyeken keresztül egy társadalom megjeleníti magát saját maga számára” (2004. 14). Vagy ahogy Rayna Rapp fogalmazott, „az egyes családok és társadalmi csoportok nagymértékben a reprodukció általuk használt fogalmán keresztül képzelik el a saját maguk és a következő generáció számára megteremtendő jövőt” (1999. 317).

Jelen tanulmány fiatal budapesti párokkal 2003-ban és 2004-ben készült interjúkon alapul. Az elemzés része egy nagyobb kutatásnak, amely a gyermekvállalás intézményi és egyéni motivációs szempontjai közötti kapcsolatot vizsgálja három olyan országban – Magyarországon, Lengyelországban és Bulgáriában –, ahol a termékenység szintje gyorsan a reprodukció szintje alá süllyedt. Tanulmányunkban a reprodukció döntéshozatalát vizsgáljuk Budapesten készült mélyinterjú segítségével. Az elemzés keretét a rendszerváltás után kialakult viszonyok, a gazdasági és szociális területeken érzékelt bizonytalanság adja, amelyben a magatartási alternatívák nem világosak és a cselekvések kimenetele nem mindig látható előre. A demográfiai viselkedést az alanyaink bizonytalan feltételekre adott reakcióján keresztül befolyásolhatja az intézményi változás poszt-szocialista kontextusa. A fiatal párok beszámolóit nemcsak a gyermekvállalás kérdéseiről nyújtanak információt, hanem egy kialakulóban levő társadalom képét is elének tárják.

A bizonytalanság hatása a családalapításra és a szülővé válásra

A társadalomtudományos irodalomban egyre gyakoribb a felismerés, hogy a fiataloknak az elmúlt évtizedekben a világ minden részén bizonytalan környezetben kellett életük meghatározó döntéseit meghozniuk. A bizonytalanság forrása legyen akár a globalizáció (Blossfeld et al. 2005), akár a társadalmi és gazdasági átalakulás (Róbert – Bukodi 2005), a gazdasági válság (Johnson-Hanks 2005) vagy a szegénység (Schnaiberg – Reed 1974), hatása alapvetően ugyanaz: a döntések lehetséges kimenetele nehezen megjósolható, legyen szó akár továbbtanulásról, akár szakmaválasztásról vagy munkavállalásról. Ahogy Giddens (1999) is utalt rá, „egy elszabadult világban a strukturális feltételek és a társadalmi normák egyre kevesebb segítséget vagy támpontot nyújtanak a döntéshozatalban”. Az oktatási és munkaerő-piaci bizonytalanságok fontos

következményekkel járnak az élet más területein is, beleértve a családalapítást és a szülővé válást. Vajon milyen kimenetele lehet fiatal magyar párok bizonytalan körülmények között hozott családalapítási és gyermekvállalási döntéseinek? A tanulmány jelen fejezetében megvizsgálunk számos modellt, amelyek összekapcsolják a demográfiai következményeket és a bizonytalanság közepette hozott döntéseket. Ez szolgál majd az interjúk elemzésének háttéréül.

A bizonytalan körülmények között hozott döntések és a demográfiai következmények között a legvilágosabb kapcsolat Mills és Blossfeld (2005) modelljében jelenik meg, ahol az elméleti keretet a globalizációnak az életút korai szakaszára gyakorolt hatása jelenti. A globalizáció annyiban érdekes számunkra, hogy bizonytalan feltételeket hoz létre, ezáltal segít megérteni ezeknek az életút fontos döntéseivel kapcsolatos, az egyéni szintű viselkedésre gyakorolt hatásait.

Mills és Blossfeld modelljükben oksági kapcsolatot tételeznek fel a globális erők és a növekvő bizonytalanság között, amelyek a helyi intézmények szűrőjén keresztül jutnak el az egyes társadalmi csoportokhoz. A globalizációt négy egymással összefüggő strukturális változás segítségével ragadják meg: a keletnyugati választóvonal leomlása után a piacok nemzetközivé válása; a dereguláción, privatizáción és liberalizáción alapuló verseny erősödése; a globális hálózatok és a tudás terjedése; valamint a piacok jelentőségének és a világ bármely pontján végbemenő véletlenszerű megrázkódtatásoktól való függésének növekedése. A globalizáció következményei nem egységesek, hanem országonként eltérő fejlődési pályákhoz kapcsolódó különbségek figyelhetők meg. „A fiatalok életútját leginkább befolyásoló intézmények a foglalkoztatási viszonyok, az oktatási rendszerek, a nemzeti jóléti államok rendszerei és a család” (Mills – Blossfeld 2005. 6). Ezek az intézmények határozzák meg a munkanélküliség, az állásbiztonság és -rugalmasság szintjét, az oktatási rendszernek a munkaerőpiacra való belépésre gyakorolt hatását, a szociális háló egyenlőtlenségeket korlátozó szerepét és a családi életstílusok sokféleségét.

Mások, például Regini (2000. 8) szerint az intézményi kontextus fontossága abban áll, hogy „erőforrásokat biztosít és kényszereket teremt a cselekvők számára, amelyeket a különböző alternatívák közötti választás során számításba kell venniük” a bizonytalan környezetben. Heiner (1983) hasonlóan érvel: „a kulturális hagyományok, a társadalmi intézmények és normák szabályozó mechanizmusokként működnek, amelyek korlátozzák a lehetséges cselekvési módok közötti választás rugalmasságát” (Heiner 1983. 12), így ezáltal hasonlóan fontos közbülső változók a globalizáció erői és az egyéni döntések háttérét jelentő, országonként különböző kontextusok között.

A bizonytalanság közepette működő egyéni döntéshozatal megértéséhez Mills és Blossfeld egy „dinamikus racionális döntési” modellt alkalmaznak. Ez feltételezi, hogy „a tipikus cselekvők racionálisan próbálnak viselkedni” (Blossfeld – Prein 1998) abban az értelemben, hogy „háromféle optimum eléré-

sére törekednek: 1. hogy megtalálják a meggyőződésükhöz és vágyaikhoz legjobban illeszkedő cselekvést, 2. hogy a rendelkezésükre álló információk alapján kialakítsák a legmegfelelőbb meggyőződést, és 3. hogy összegyűjtsék a megfelelő mennyiségű információt” (Mills – Blossfeld 2005. 16). Azonban bizonytalan feltételek közepette ezek nehéz feladatnak bizonyulhatnak, mivel magukkal az alternatívákkal kapcsolatban is nő a bizonytalanság, a cselekvések valószínű következményei és az egyes döntésekhez begyűjtendő információ-mennyiség is bizonytalanabbá válik. Feltételezhető, hogy a globalizációból eredő társadalmi-strukturális bizonytalanság csökkenti vagy időben késlelteti a fiatalok hosszú távú elköteleződésre való hajlandóságát – például a partnerkapcsolat vagy a gyerekvállalás területén. Ugyanis ezekhez nem csupán biztos anyagi alap, hanem egy stabil és megismerhető jövő képe is szükséges.

Giddens „kockázati társadalom” koncepciója számos jellemzőjében meg egyezik Mills és Blossfeld modelljével. Giddens (1990, 1991) szerint „a modernizáció egyik legfontosabb következménye a valódi és érzékelt vagy a társadalom által közvetített kockázat rendkívüli felerősödése” (Hall 2002. 175). Ezen túllépve, számos elméleti szociológus, köztük Giddens és Ulrich Beck (1992, 1999) a modern társadalmat kockázati társadalomként írják le, amelyben „a modernitást erős kockázat-érzékelés és -tudat, a kockázat kezelésére és leküzdésére irányuló lankadatlan törekvés jellemzik” (Hall 2002. 175). A modern kockázati társadalom megjelenését a hagyományok és a formális vallás háttérbe szorulásának, a globalizáció és a tömegmédia elterjedésének tulajdonítják. Ebben a kontextusban a kockázat a modernitás legfőbb problémájaként jelenik meg, „mivel egy ember életének kevés olyan aspektusa van, ami egy társadalmilag előre kijelölt vagy megtiltott útvonalhoz valamennyire is hasonló pályát követ”. Lupton (1999. 65–71) szerint ehelyett a modern társadalomban élő ember a lehetőségek világával, kétértelműséggel és folyamatosan megkérdőjeleződő tudással találkozik. Ebben a közegben az egyének arra kényszerülnek, hogy állandóan figyelemmel kísérjék a társadalmi környezetüket, és az így nyert információ befolyásolja a későbbi viselkedésüket és döntéseiket. Wilkinson (2001) véleménye szerint bár Giddens racionális cselekvőt feltételez, az emberek rendszerint beépítik a kockázati tudást a döntéseikbe, „az énré és a családra vonatkozó kockázattudat következtében valószínű, hogy az ezen a két területen hozott döntéseket erősen befolyásolja az aggodalom”. Mivel a reflexivitás és az aggodalom kulcsszerepet játszanak a családdal kapcsolatos döntésekben és viselkedésben, az élet fontos, például a házassággal és a szülővé válással kapcsolatos döntései tudatos tervezést, előrelátást és a velük összefüggő kockázat és aggodalom kezelését követelik meg. A bizonytalan környezetben megjelenő kockázattérlegelő attitűd magyarázhatja az élettársi együttélések terjedését (a házassággal szemben), az intim kapcsolatok kezdeti életkorának emelkedését és a csökkenő gyermekvállalási szándékot. Mindezek a jelen-

ségek a személyközi elköteleződések terén jelentkező kockázatot és aggodalmat mérséklő stratégiáknak tekinthetők.

Johnson-Hanks (2005) némileg eltérően vélekedik a bizonytalan feltételek között történő döntéshozatali folyamatról. A szokásos demográfiai survey-vizsgálatok reprodukciós szándékokra vonatkozó kérdései és a kameruni nők válaszai közötti diszkrepanciát vizsgálva bírálja az uralkodó, nyugaton széles körben használt racionális döntésméletet.

Kamerun az elmúlt két évtizedben gazdasági válsággal küzdött, amelyben az ország világgazdaságra irányuló kivitele visszaesett, amelynek eredménye egy fokozódó nélkülözéssel, etnikai konfliktusokkal és bizalomhiánnyal terhelt időszakot lett. Ezt Mbembe és Roitman (1997) „a válság megszokott állapotaként” jellemezték. A krízis az élet minden területét áthatotta, beleértve a gazdaságot és a társadalmi kapcsolatokat. A kameruniak ennek következtében az életet „objektíve kiszámíthatatlannak látják, és a válság segít legitimálni és megerősíteni azt a képet, hogy a világ bizonytalan” (Johnson-Hanks 2005. 366). Ebben a közegben a tervek, beleértve a házassággal, a reprodukcióval, a munkavállalással vagy a tanulással kapcsolatos elképzeléseket, nem előzetesen születnek, hanem a nők megpróbálnak minden lehetőséget megragadni és valamiképp túlélésre törekednek. Johnson-Hanks „józan opportunizmusnak” nevezi ezt a világhoz fűződő viszonyt, amely szerint „a cselekvés nem arra irányul, hogy felépítsenek egy jó tervet, és hogy azt kövessék, hanem hogy hatékonyan reagáljanak a váratlan, hirtelen lehetőségekre, amelyeket az élet hozhat. Szélsőséges bizonytalanság közepette, amikor minden szabály folyamatosan változik, nem a legjobb stratégia működik, hanem a legrugalmasabb” (Johnson-Hanks 2005. 377). Ennek a döntéshozási folyamatnak a következtében az életesemények, mint például a tanulás, a házasságkötés, az első gyermek megszületése vagy a szülői házból való elköltözés időzítése szélsőségesen változékonyak.

A bizonytalan körülmények között történő döntéshozatal kameruni példája alapján a szerző bírálja a domináns nyugati szellemi hagyományt, a racionális döntések elméletét, amely a cselekvést egy előzetes szándék megvalósulásának tekinti. Ezek a modellek azt feltételezik, hogy „a cselekvők alternatív eszközök közül választanak, hogy a vágyott célt elérjék. (...) a cselekvők maximalizálnak valamit – hasznot, presztízst vagy anyagi nyereséget” (2005. 377). Bizonytalan helyzetben, amikor a választási lehetőségek, az alternatívák nem világosak, hanem folyamatosan átalakulnak, és ahol állandóan változnak azok a célok, amelyekre az emberek törekednek, ez az elemzési mód nem állja meg a helyét, és akkor sem alkalmazható feltétel nélkül, amikor a nyugati világban a bizonytalanság közepette hozott döntéseket vizsgálják. Ezek alapján a szerző a kameruni példát a bizonytalan feltételek között történő döntéshozatal általános mintájának tekinti.

Ezekkel a nézetekkel szemben Friedman, Hechter és Kamazawa (1994) azt állítják, hogy a bizonytalanság gyökeresen eltérő hatást fejt ki a gyerekvállalást és házasságkötést érintő döntésekre. Véleményük szerint bizonytalan helyze-

tekben az emberek nem tudnak hasznossági kalkulust alkalmazni, hanem a bizonytalanság csökkentésére törekednek. Mivel ehhez kevés lehetséges stratégiai választás áll az átlagos egyének rendelkezésére, ezért visszavonhatatlan társadalmi kapcsolatokba próbálnak beágyazódni. Ilyen hosszú távú elköteleződés a szülővé válás, és a szerzők szerint „a gyermekvállalásra való készítés azok körében a legnagyobb, akiknek a bizonytalanságot csökkentő alternatív útvonalai korlátozottak vagy lezárultak. A gyermekvállalás következtében az élet bizonytalanból viszonylag biztossá válik” (Friedman et al. 1994. 383).

A poszt-szocialista társadalmi és gazdasági viszonyokat a bizonytalanság uralja (lásd például: Perelli-Harris 2008; Philipov – Spéder – Billari 2006; Róbert – Bukodi 2005). Philipov és Dorbritz (2003) szerint a helyzet különösen drámai volt ebben a régióban, mivel a bizonytalan körülmények a korlátozott lehetőségek miatt „nagyfokú biztosságot” jelentő hosszú szocialista időszak után jelentek meg. Ezek a feltételek a családalapítás szempontjából előnyösek voltak, mivel a szocialista rendszerek „nagyfokú biztosságot” nyújtottak számos fontos életesemény tekintetében, az ingyenes oktatástól a teljes foglalkoztatottságig. Ezáltal az egyének elég stabilnak érezték a helyzetüket ahhoz, hogy olyan tartós, az életüket végleg megváltoztató döntéseket hozzanak, mint a házasság vagy a gyermekvállalás. Az elnyomó rendszerből a demokratikus társadalomba való átmenet következtében az állami intézmények átalakultak, a korábbi rend megbomlott. Számos elemző szerint (Philipov – Dorbritz 2003; Philipov – Spéder – Billari 2006) nemcsak a gazdasági és a jogrendszer alakult át, hanem ez a drámai változás a társadalmi normákat is felbomlasztotta, átalakította a társadalmi kötelekeket és kapcsolatokat, és egy olyan anomias állapotot hozott létre, amely „lerombolja a tájékozódási lehetőségeket, ezáltal növeli a bizonytalanságot” (Philipov – Dorbritz 2003. 162). A rendezetlenség hasonlóképpen erősíti a bizonytalanságot: az egyének többé nem számíthatnak a társadalom vagy az állam támogatására, hanem egyedül kell fontos döntéseket meghozniuk. Ennek gyakran az a következménye, hogy elhalasztják az olyan vissza nem vonható döntéseiket, mint a házasságkötés vagy a gyermekvállalás, vagy inkább az olyan visszafordítható alternatívákat választják, mint az élettársi együttélés és a gyermektelenség.

Az ismertett elméletek figyelembevételével az adatelemzés során a következő kérdéseket tesszük fel. A családalapítás és a gyermekvállalás szempontjából hogyan jellemezhetők a fiatal magyar pároknak az őket körülvevő bizonytalan körülményekre adott válaszaik? Ezekben a bizonytalan időkben vajon követnek a magyar fiatalok valamilyen konkrét tervet a családalapítással és a gyermekvállalással kapcsolatban? Ha igen, a bizonytalan körülmények milyen hatással vannak ezekre a tervekre? Vagy viselkedésük inkább „józan opportunizmusként” írható le, amelynek jegyében megragadják az adódó lehetőségeket? Ha így van, akkor ez milyen hatást gyakorolhat a tervezett életeseményeik sorrendjére?

Poszt-szocialista társadalmi-gazdasági feltételek

Az 1990-es években Magyarországon, a korábbi kommunista blokk többi országához hasonlóan, az intézményi környezet, a társadalmi struktúra és a gazdaság drasztikus és gyors változásokon ment keresztül. Bár a szocialista rendszert a hatékonyság hiánya, elosztási problémák és hiány sújtották, egyfajta „jóléti államnak” volt tekinthető (Gal – Kligman 2000. 68). A lakhatást, az oktatáshoz való hozzáférést, az egészségügyi ellátást és az alapvető élelmiszerekhez való hozzájutást erősen támogatták, és az állam teljes foglalkoztatottságot, anyasági juttatásokat és olcsó gyermekellátást biztosított. Ezen kívül az állam „törvénybe iktatta a nép szociális jogait és – legalábbis elvben – felelősséget vállalt azért, hogy biztosítja az állampolgárok alapvető szükségleteit az egyenlőtlenségek gazdasági következményeinek enyhítése révén” (Gal □ Kligman 2000. 70). A piacgazdaságra való áttérés után az országos és a helyi politikai szervezetet a jogi és a jóléti rendszer terén átalakították. A poszt-szocialista országokban a rendszerváltást először optimizmussal fogadták, a kommunizmus összeomlását üdvözölték, és az új rendszertől remélték a demokrácia, a civil társadalom megteremtését és a gazdaság újjáélesztését. Azonban hamar világossá vált, hogy a felmerülő gazdasági és szociális nehézségek fényében „az átmenet fogalma és annak lineáris, evolúciós fejlődésként való felfogása, amely a poszt-szocialista folyamatok megragadására szolgáló paradigma lehetne” (Rivkin-Fish 2005. 8) felülvizsgálatra szorul.

A gazdasági átmenet azonnali következménye a recesszió, a GDP drámai visszaesése volt. A lakosság a jövedelemegyenlőtlenségek erőteljes emelkedését és a szegénység gyors terjedését tapasztalta meg. Különösen a munkaerőpiaci jelenségek voltak aggasztóak: a nők és a férfiak, de különösen a nők esetében nőtt a munkanélküliség. A szociálpolitika változása is váratlan volt, a családpolitika szerkezete és a juttatások reálértéke drasztikusan megváltozott. Az 1995-ös Bokros-féle megszorító csomag különösen kemény intézkedéseket tartalmazott: a kormányzat felsőoktatási tandíjat vezetett be, jövedelemtől függővé tette a családi pótlékot és az anyasági ellátást. Ez alapvetően azt jelentette, hogy a magasabb jövedelmű párok elvesztették a családtámogatásra való jogosultságukat. Ezen kívül jelentősen lecsökkent a családi pótlék reálértéke, amelynek névértékét a mesterségesen felgyorsított infláció ellenére sem növelték. A Bokros-csomag a gyed-et is megszüntette, amely juttatás korábban az arra jogosultaknak lehetővé tette, hogy a gyermek két éves koráig otthon maradjanak és megkapják a korábbi fizetésük 65–75%-át. Bár az új kormány 1998-ban eltörölte a jövedelmi tesztet, és a családi pótlék ismét alanyi jogon jár, a változások pszichológiai hatásai maradandónak bizonyultak: az egyének elvesztették a családpolitika stabilitásába vetett bizalmukat. Az abortusz kérdé-

se szintén zavart okozott. Bár a rendszerváltás utáni abortuszzabályozás valójában liberálisabb volt, mint a szocialista időszakban, a médiában zajló vita (és talán a Lengyelországban bevezetett szigorú abortusztörvény) még inkább destabilizálta a gyermekvállalási terveket.

A gazdasági feltételek megváltozásának fontos következménye volt a társadalmi egyenlőtlenségek erősödése, a szegénységi küszöb alatt élő családok számának a növekedése és egy új, elsősorban vállalkozókból álló vagyonos osztály kialakulása. Míg az államszocializmus idején „a támogatott mobilitás soha nem volt teljesen sikeres és fokozatosan felhagytak vele” (Ferge 2000. 267), a társadalmi megkülönböztetés és a szegénység más országokhoz képest „csekély” volt (Ferge 2000). A piaci mechanizmusok azonban már a szocialista rendszer alatt új egyenlőtlenségeket kezdtek létrehozni, amelynek következtében „az 1980-as évek közepére létrejött egy új vállalkozói osztály, egy új elit, amelynek előjogai a tőkejavakon alapultak” (Szelényi – Manchin 1987. 117). Andorka és Spéder (1996) szerint a poszt-szocialista átmenet után ezeknek az eliteknek a jövedelmi pozíciója jelentősen javult. Szívós és Tóth (1999) vizsgálata szerint a rendszerváltás utáni osztályhierarchia legtetetején egy nagyon vékony réteg, egy rendkívül gazdag elit helyezkedett el, a hierarchia másik, legalább pólusán pedig a lakosság jelentős része, nagyjából 30%-a a létminimumon élt. A társadalmi mobilitás és a siker szabályai is megváltoztak. Az átmenet negatív következményei felülmúlták az olyan pozitív fejleményeket, mint például a parlamentáris rendszer, a szabad választások és a civil társadalom megjelenése.

Míg néhány szociológus (Neményi – Tóth 1998) azt állítja, hogy más poszt-szocialista országokhoz hasonlóan a rendszerváltás után a nők helyzete Magyarországon is rosszabbra fordult, mások (Spéder 2006) azt találták, hogy a munkanélküliség a férfiakat erősebben sújtotta. Ennek az volt az oka, hogy az átmenet leginkább a nehézipart és a mezőgazdaságot érintette, míg a női foglalkoztatás bástyája, a szolgáltató ágazat viszonylag érintetlen maradt. A rész-munkaidő lehetőségei azonban a rendszerváltás után beszűkültek, megnehezítve a nők számára a fizető munka és a családi kötelezettségeket összeegyeztetését. Szintén inkább a nők gazdasági helyzetét rontotta a szociális jóléti ellátások csökkenése vagy megszűnése. Az egészségügyi és gyermekellátási szolgáltatások állami támogatásának csökkenésével és a vállalatok által fenntartott gyermekellátási intézmények szinte teljes megszűnésével sok nő egyre inkább gondozói szerepbe került, míg mások inkább a karrier-lehetőségeket választották, aminek következtében távol kerültek az anyaságtól és a családtól. Bár a kommunista kormányzat soha nem fogalmazott meg nyílt pronatalista politikát, családpolitikája révén támogatta a reprodukciót. Az egymást követő poszt-szocialista kormányoknak nem volt következetes ideológiájuk, és nem biztosítottak jelentős, a gyermekvállalást támogató szolgáltatásokat. Például a kormányra 1994–1998, illetve 2004–2008 között nem volt jellemző a pronatalista

ideológia, szemben az 1998–2002 és 2002–2004 közötti évekkel. Az átmenet demográfiai következményei különösen a termékenység és a házasodás terén voltak szerteágazók. A termékenység jelentős visszaesésén kívül az egykori szocialista blokk országaiban a fertilitással kapcsolatos más tényezők is alapvetően megváltoztak. Az élettársi együttélés a fiatal felnőttek között széles körben elterjedt; a házasságkötési arányszámok csökkentek; a házasságon kívüli születések aránya megnőtt; a válási arányszám a szocialista időszakot jellemző magas szintről még tovább emelkedett, és a szülői házból való elköltözés későbbre tolódott (Aassve et al. 2006). A termékenységi trend időbeli változásának részletes elemzése különösen Magyarországon mutatja világosan, hogy a gyermektelen, az egy vagy a kettőnél több gyermekkel rendelkező nők aránya csökkent, és a kétgyerekes családmodell vált dominánssá. A gyermektelen nők aránya korábban nem tapasztalt alacsony értékre (7-8%-ra) esett vissza, (Spéder – Kamarás 2008. 609). A következőkben ismertetjük ezeknek a folyamatoknak a magyarázatára vonatkozó feltevéseinket, amelyeket a rendszerváltás után szülőképes korba lépő magyar fiatalok családra és termékenységre vonatkozó attitűdjeinek segítségével vizsgálunk.

Adatok és módszerek

A magyar fiatalok termékenységről és családalapításról vallott nézeteinek megismeréséhez interjúvázlaton alapuló, részben strukturált interjúkat használtunk, amelyeket egy háttér-információkat tartalmazó kérdőív egészített ki. Az interjúvázlat öt témát ölelt föl, amelyek az életút fordulópontjai szerint időrendben következtek egymás után. Az érintett témák a következők voltak: 1. gyermekkor és társadalmi háttér, 2. a partnerkapcsolatok története, 3. gyermekvállalási szándékok és a gyermekvállalás története, 4. az ország szociális helyzete az átmenet előtt és után, 5. a jövőre vonatkozó tervek, szándékok és aggodalmak. A mintaválasztás szempontjai az életkor, a családi állapot és az iskolai végzettség voltak. Mivel a demográfiai változások a városias területeken korábban mennek végbe, a kutatást leszűkítettük a főváros, Budapest lakosságára. Az összes interjúalany a szocialista korszak szülötte, és ennek a kultúrának az értékei és elvárásai közepette volt gyermek, azonban felnőtté a rendszerváltás idején vált. Egy olyan generációt képviselnek, amely kénytelen volt elvárásait és céljait a megváltozott környezetnek megfelelően átalakítani, újraértékelni.

A mintában két iskolai végzettségi szint szerepel. Az „alacsony iskolázottság” alatt a legfeljebb középfokú végzettséget értjük, míg a „magasan iskolázottak” közé a főiskolát vagy az egyetemet végzettek tartoznak. A családi állapot lehet „egyedülálló”, „házas”, „élettársal élő” vagy „látogató partnerkapcsolatban élő” (Living Apart Together = LAT). Az utóbbi alatt azt értjük, hogy a válaszadónak van egy olyan tartós partnere, akivel nem házasodott össze és

nem él közös háztartásban. Az „apart” kifejezés a jelenség földrajzi, a „together” pedig annak társadalmi dimenziójára utal.

1. A budapesti vizsgálat mintájának néhány jellemzője
Sample Budapest study: selected characteristics

Azonosító	Pár	Családi állapot, családi állás	Gyermekszám	Életkor	Iskolai végzettség	Munkaerő-piaci státus, foglalkozás
1	Éva Feri	élettársi kapcsolat	gyermektelen	25 28	egyetem gimnázium	hallgató egyetemi hallgató
2	Emese Károly	élettársi kapcsolat	gyermektelen	26 26	egyetem egyetem	szállítmányozási cég jogtanácsos
3	Piroska János	élettársi kapcsolat	gyermektelen	25 31	szakközépiskola szakközépiskola	hallgató technikus
4	Eszter Tamás	látogató partner- kapcsolat (lát)	gyermektelen	20 28	szakközépiskola szakközépiskola	hallgató bolti eladó
5	Anna Gábor	élettársi kapcsolat	gyermektelen	29 29	egyetem egyetem	hallgató kutató
6	Kati Sándor	élettársi kapcsolat	gyermektelen	23 36	szakközépiskola egyetem	munkanélküli munkanélküli
7	Márta Péter	házas	gyermektelen	24 31	egyetem phd	phd-hallgató kutató
8	Júlia Pali	lat	gyermektelen	32 42	egyetem egyetem	tanár tanár
9	Lilian Gyuri	élettársi kapcsolat	gyermektelen	31 31	egyetem egyetem	idegenvezető vezető tanácsadó
10	Anna Szabolcs	élettársi kapcsolat	gyermektelen	26 25	gimnázium gimnázium	egyetemi hallgató részmunkaidős ügynök
11	Teri Miklós	házas	gyermektelen	27 28	egyetem egyetem	piackutató tervező és mérnök
12	Rózsa Krisztián	élettársi kapcsolat	gyermektelen	25 31	gimnázium szakközépiskola	pincér pincér / szakács
13	Ági Robi	házas	gyermektelen	29 33	egyetem egyetem	banktisztviselő mérnök / termelésvezető
14	Sára Józsi	lat	gyermektelen	26 32	gimnázium egyetem	egyetemi hallgató rendőr
15	Zsuzsa Laci	házas	1 gyerek	28 28	technikum egyetem	munkanélküli (anyasági ellátáson) vállalkozó
16	Dóra Elemér	házas	1 gyerek	30 31	egyetem phd	fordító tudományos segédmunkatárs
17	Ilonka Matyi	élettársi kapcsolat	1 gyerek	30 33	egyetem szakközépiskola	könyvelő üvegipari munkás
18	Nóra Zsolt	házas	1 gyerek	27 31	szakközépiskola gimnázium	hivatalnok ács / vállalkozó
19	Mari Ottó	Házas	1 gyerek	30 29	egyetem egyetem	hivatalnok (anyasági ellátáson) cégvezető

Jelen tanulmányban 38 személlyel, azaz 19 párral készült beszélgetést elemzünk. Közülük 7 pár volt házas, 9 élettársi kapcsolatban, 3 pedig látogató partnerkapcsolatban élt. Öt párnak (10 válaszadónak) egy gyermeke volt, a többiek gyermektelenek voltak. A mintába tartozók többsége 1973 és 1975 között szü-

letett. A legfiatalabb válaszadó 1980-ban, a legidősebb 1962-ben látta meg a napvilágot.³ Tehát a legtöbben a tízes éveik elején voltak a rendszerváltás idején. Huszonnyolc személy magasán, tizenkettő alacsonyan képzett volt.⁴ Az iskolázottak felülreprezentáltsága nem véletlen; azt az alcsoportot kívántuk megcélolni, amely feltehetőleg többet várt a rendszerváltástól. Mint Aassve és szerzőtársai (2006) megjegyezték, a kormányzat által elindított oktatási expanzió, az emelkedő munkanélküliség és a növekvő verseny „egyre inkább láthatóvá tette az oktatás és a releváns szakmai végzettség jelentőségét. Ilyen körülmények között a munkaerőpiac egyre magasabb elvárásokat támasztott a munkaerővel szemben, és minden valószínűség szerint ez sokak preferenciáit a magasabb végzettség és képzettség megszerzése felé mozdította el” (Aassve et al. 2006. 135). A gyermektelen párokkal készített interjúk alkotják a minta nagyobb részét, azonban a gyermekvállalási életkor szempontjából nem reprezentálják a budapesti helyzetet. Mivel az érdeklődésünk elsősorban a fiatal budapestiek szülővé válással kapcsolatos megfontolásaira irányult, ez a célpopuláció megfelelőnek tűnik. Minden esetben a párok mindkét tagjával készült interjú.

A beszélgetéseket egy magyar kutatási asszisztens készítette, aki a project kidolgozásában is részt vett a Max Planck Demográfiai Kutatóintézetben. Az interjúkat magnóval rögzítették, magyar nyelven leírták, majd angolra fordították. A szövegeket tematikusan, alulról felfelé építkezve kódolták (Strauss 1987). Az elemzésnek ebben a fázisában az adatközlők válaszait klaszterekbe (kategóriákba) rendezték a gyermekvállalás, az életcélok, a családalapítással, munkavállalással, a nemek és generációk közötti kapcsolatokkal összefüggő elvárások, valamint bármely más esetleg felmerülő dimenzió szerint. Például a gyermekvállalási szándékkal összefüggésbe hozott előfeltételek esetében összevontuk a beszélgetések során felmerülő kategóriákat. A *folyamatos összehasonlítás módszerét* követve minden kategórián belül szisztematikusan összevontuk ugyanannak és különböző személyeknek a megnyilatkozásait, hogy az általánosabb jelentőségüket megértsük. Egy további lépésben a kategóriákat hasonlítottuk össze, hogy feltárjuk a közöttük levő kapcsolatokat és feltérképezzük a gyermekvállalással kapcsolatos megfontolások összetettségét. A fenti példánál maradva, miután meghatároztuk, hogy milyen elemei vannak a gyermekvállaláshoz szükséges előfeltételeknek, megpróbáltuk megérteni, hogyan érveltek ezek mellett a válaszadók, és az érveléseikben mennyiben utaltak a szocialista múlttól alkotott elképzeléseikre.

Az első feltáró elemzés alapján jelen tanulmány a következő kérdésekre összpontosít: gyermekvállalási szándékok, a gyermekvállalás időzítése, a

³ Az 1. táblázatban és a szövegben olvasható életkorok a kutatás időpontjára (2003–2004) vonatkoznak (a Szerk.).

⁴ A „magasan iskolázottak” közé számítva három középfokú végzettségű egyetemi hallgatót is (a Szerk.).

gyermekvállalás előfeltételeiről alkotott elképzelések, az ország szociális állapotának megítélése az átmenet előtt és után, a jelenlegi bizonytalan életkörülmények pszichológiai következményei, aggodalmak és az „otthon” fogalma.

Eredmények

Gyermekvállalási szándékok: gyermeket mindenképpen, legfeljebb kettőt, de nem többet

A gyermekvállalási szándékok elemzése rámutatott arra, hogy az adatközlők szinte kivétel nélkül szeretnék gyermeket, és családi állapotukra való tekintet nélkül a legtöbben azt mondták, nem tudják elképzelni az életüket gyermek nélkül. Ezek az adatok egybecsengenek a 2003-ban, reprezentatív mintán végrehajtott *Population and Policy Acceptance Survey* eredményeivel, amelyek szerint Magyarországon a nők 7,8%-a, a férfiak 14,8%-a szándékozik gyermektelen maradni.

A gyermektelen csoportban az élettársi kapcsolatban és a házasságban élő párok, a nők és a férfiak egyaránt ezen a véleményen voltak. Emese, 26 éves diplomás, aki együtt él a barátjával, például azt mondta: „Szerintem a gyerekek borzasztóan fontosak. Már holnap szülnék, ha megtehetném. Gyermekkorom óta mindig is szerettem a gyerekeket.” Párja, a 26 éves Károly egyetértett ezzel, csakúgy, mint a 28 éves Feri, egyetemi hallgató, aki ezt mondta: „már neveket keresgélünk és már az időzítésről is beszéltünk”. A 25 éves egyetemi hallgató Éva megjegyezte: „gyerek nélkül nincs szerelem. Egy házasság nem házasság, ha nincsenek gyerekek. Senki más nem néz úgy rád, mint a gyereked, és senki nem bízik úgy benned, mint ő. Úgy érzem, csak úgy fizethetem vissza, amit az édesanyámtól kaptam, ha gyerekem lesz. Ha nem lenne gyerekem, nem tudnám visszafizetni, amivel az édesanyámnak tartozom.” Krisztián (31) és Rózsa (25), alacsonyabban iskolázott együtt élő pár, hasonló érzésekről számolt be. Bár a foglalkozásuk – pincérek egy tengerjáró hajón – nem ideális a gyermekneveléshez, mindketten úgy érezték, hogy az életük értelmetlen lenne gyermekek nélkül. Krisztián megjegyezte, hogy „minden egyes alkalommal, amikor megpillantok egy kislányt, azt kívánom, hogy bárcsak nekem is lenne egy, és hasonlítana Rózsára”.

Amikor azt kérdeztük, mit tennének, ha kiderülne, nem lehet gyerekük, egyetértettek abban, hogy minden lehetőséget kipróbálnának. Például Péter (31) kijelentette, hogy „elmennék egy orvoshoz, megpróbálnánk a mesterséges megtermékenyítést. Nem pártolom az örökbefogadást, de egy idő után még erre is rá lehetne beszélni”. Emese (26) azt mondta, hogy „mély depresszióba süllyednék, ha ez kiderülne. Azt hiszem, végül örökbe akarnék fogadni, de csak ha nincs más lehetőség”.

Ami a vágyott gyermekszámot illeti, a válaszok meglepőek voltak ebben az alacsony termékenység jellemezte környezetben. Károly (26) kivételével, aki saját bevallása szerint csak „egy, maximum két gyereket” akart, a többiek választai kettőtől négyig terjedtek. „Mindenképpen több, mint egyet”, mondta Feri (28), „és lehetőleg hármat”. Éva (25) azt mondta, hogy „három biztosan akarok, egy nem elég”. Krisztián (31) és Rózsa (25) egyetértett abban, hogy „kettőt biztosan, de talán három is lesz belőle”. Márta (24) kettő, Péter (31) három gyereket akart.

A gyermekes interjúalanyok között házasságban és élettársi kapcsolatban élő párok is voltak. A gyermekvállalásra mindannyian pozitívan tekintettek, és a legtöbb együtt élő pár előbb vagy utóbb össze akart házasodni. Amikor arról kérdeztük őket, hogy miért és hogyan döntöttek el, hogy gyermekük lesz, a legtöbben ezt az események egyfajta természetes rendjének tekintették. Dóra (30) például azt mondta, hogy „mindig anyatípus voltam. Mindig tudtam, hogy anya akarok lenni, és nagyjából három éve pánikba estem, hogy nincs párom. Amint összejöttünk Elemérrel, elkezdtünk egy babáról beszélni, és abbahagytuk a védekezést”. A férje, Elemér (31) szerint „ez nem volt egy tudatos terv. De amint gyereked lesz, rájössz, hogy ez a világ legcsodálatosabb dolga”. Zsolt (31) és Nóra (27) akkor kezdtek el a gyerekvállalásról beszélni, amikor látták, hogy a kapcsolatuk boldog és stabil. „Ez ráébresztett minket, hogy ennek házasság lesz a vége”, mondta Zsolt, és az esküvő után abbahagyták a védekezést. Ilonka (30) nem igazán vágyott gyerekekre egészen addig, amíg nem találkozott a párja, Matyi (33) korábbi házasságából származó lányával. „A szüleim féltek, hogy engem is ott fog hagyni, mint ahogy az első feleségétől is elvált. De nekem ez nem számított. Gyereket akartam tőle.” Ez azt jelzi, hogy a fiatal nők párkapcsolat nélkül is vágyhatnak gyerekekre. Az élettársa, Matyi (33) beszámolója szerint mindkét gyermek „teljes mértékben tervezett volt”.⁵

Ami a második gyermekkel kapcsolatos terveket illeti, egyik gyermekes pár sem mondta, hogy itt meg szeretne állni, azonban egyikük sem nyilatkozott úgy, hogy három gyermekre vágya. A kétgyerekes család a normatív modell Magyarországon, és a párok is erre törekedtek. A gyermekesek valamennyire realisabban szemlélték a gyermekvállalás mindennapokban jelentkező következményeit és az anyagi terheket, mint a gyermektelen csoport. Ennek megfelelően egy harmadik gyermek nem szerepelt a terveik között. Mint ahogy Elemér (31) megjegyezte, „nem engedhetjük meg magunknak”. A második gyerekekre vonatkozó tervekről azonban gyakran beszéltek, és néhány esetben lépéseket is tettek ebbe az irányba. „Nem szeretném, hogy magányos legyen, mint egy egyke”, mondta Zsolt (31), és a felesége, Nóra (27) egyetértően megjegyezte, hogy a második gyereket „talán nyárra vagy mindenképpen a jövő évre tervezzük, mivel nem akarjuk, hogy túl nagy legyen a korkülönbség a két gyerek között”.

⁵ Ilonkával közös gyermekük és az előző házasságából született gyermeke (a Szerk.).

Ilonka (30) szintén azt mondta, hogy hamarosan szeretne egy második gyereket. Dóra (30) és Elemér (31) azonban nem értett egyet az időzítésben, mert Dóra korábban szerette volna a gyereket, mint Elemér. „Eredetileg három gyerekről is szó esett, de most úgy érzem, én jobban akarom a második gyereket, mint a férjem”.

A gyermekvállalás időzítése: iskolai befektetések és halasztás

Lengyel párokkal végzett hasonló interjúkban (Mynarska 2007) az alanyokat foglalkoztatta a szülővé válás életkora és életkori határa, gyakran és önkéntelenül utaltak „határidőkre” és a biológiai órára. Ezzel szemben a budapesti csoportban az időzítés kérdése nem volt lényeges szempont. Először némileg meglepőnek tűnt, hogy a nők közül csak ketten utaltak a biológiai órára. Azonban ha összehasonlítjuk a lengyelek és a magyarok első házasságkötési és első gyermekszülési életkorát, az eredmény összhangban áll a két ország statisztikai jellegzetességeivel. Lengyelországban a gazdasági átalakulást nem követte a gyermekvállalás halasztásának gyors terjedése, legalábbis az időszak kezdetén, bár Európa egyik legalacsonyabb termékenységgű országa (Mynarska 2007. 5). 1989 és 1999 között a nők átlagos életkora az első gyermek megszületésekor csak egy évvel, 23,3-ról 24,4-re nőtt (Council of Europe 2006). Az interjúk idején a lengyelek korábban váltak szülővé, mint a magyarok; az első házasságkötés átlagéletkora 24,4, az első gyermek megszületéséé 25 év volt. Ezzel szemben a halasztás Magyarországon jelentősebb volt: ott a nők első házasságukat átlagosan 25,5 évesen kötötték, az első gyermeket pedig 26 éves korban születték. (Council of Europe 2002).

A nők és a férfiak eltérően nyilatkoztak az időzítés kérdéséről, és a különbségek nem mindig estek egybe a várakozásainkkal. Míg néhány esetben a nők úgy érezték, hogy készen állnak a gyermekvállalásra, a partnerük még várni akart. Például Károly (26) azt mondta, hogy „hatalmas felelősség gyereket vállalni, és még nem állok rá készen”. Ezzel szemben az élettársa, Emese 26 évesen a biológiai óra miatt aggódott. Péter (31) és felesége, Márta (24) esetében ellenkező volt a helyzet. A beszélgetés idején nagyjából egy éve voltak házasok, és azért kötöttek házasságot, hogy támogatott lakáshitelhez juthassanak. A hitel előfeltételei közé tartozott, hogy vállalják, négy éven belül megszületik az első és a következő négy éven belül a második gyermekük. Miután aláírta az iratokat, Péter (31) lelkesen bele akart vágni a gyerekvállalásba: „igen, a lehető leghamarabb gyereket akarok. Úgy tűnik, én képviselem a női mintát ebben a családban és Márta a férfiét, aki a halasztás mellett érvel”. Márta (24) ezzel szemben azt mondta, hogy „neki már megvan a PhD-ja, de én még csak most kezdtem el, és erre akarok koncentrálni. Ez nem azt jelenti, hogy nem akarok gyereket, de nem most azonnal”.

A gyermekvállalás előfeltételei: az életesemények sorrendje

A gyermekvállalás előfeltételeivel kapcsolatban teljes egyetértés mutatkozott abban, hogy a megfelelő lakás elsődleges fontosságú. „Nem lehet albérlet, hanem a saját lakásod”, mondta Kati (23), aki otthagyta a főiskolát és együtt élt az egyetemi végzettségű Sándorral (36). „Saját lakásnak kell lennie, nem a szülőkkel közösnek”, jegyezte meg a programozó Gyuri (31), aki jelenleg a barátnőjével a szülei lakásában él. Feri (28) a következő szükséges életkörülményeket sorolta fel: „friss levegő, egy kert és egy kutya”. További előfeltételek közé tartozik a pénzügyi stabilitás, a biztos jövedelem és a biztonság. „Biztos munkahely nélkül felelőtlenység lenne gyereket vállalni”, mondta Pali (42), aki Júliával (32) élt együtt. Károly (26) szerint az anyagi biztonságon kívül a lelki felkészültség és bizonyos fokú érettség a legfontosabb feltételek. Márta (24) szerint egy jó, boldog partnerkapcsolat szintén fontos, valamint „legyenek gyermekgondozási lehetőségek, amiért nem kell borzasztó összegeket kifizetni”.

A gyermekes párok általában kissé idősebbek voltak, mint a gyermektelen csoport tagjai, és az anyagi és társadalmi helyzetük stabilabbnak tűnt. A gyermekvállalás előfeltételeivel kapcsolatban hasonló véleményen voltak, mint a fiatalabb csoport. Az első és legfontosabb szempont számukra is a lakás volt. Elemér (31) szerint „anyagilag megvolt minden, ami kell. Volt egy lakásunk, valójában mindkettőnknek volt, azokat eladtuk, és vettünk egy nagyobbat. Biztosan nem lett volna gyerekem, ha albérletben élek”. Nóra (27) véleménye szerint szükséges „legalább két szoba, mert mégsem élhetünk egymás hegyén-hátán”. „30 lettem, találkoztam a férfivel, akit szeretek, volt lakásom, autóm és egy jó állásom, ami lehetővé tette, hogy elmenjek szülni” – mondta Ilonka (30).

Meglepő módon egyik női interjúalany sem sorolta a nemi egyenjogúságot és a partner házimunkában és a gyermek ellátásában nyújtott segítségét a gyermekvállalás előfeltételei közé. Ennek vagy az lehet az oka, hogy úgy érezték, ez a kapcsolatukban már megvalósult, vagy pedig elfogadták a magyar társadalomban uralkodó modellt, amely szerint a férfi a kenyérkereső.

Pszichológiai következmények: a kiszámíthatatlanság sötét oldala

A párok szerint jelentős stresszforrás volt az állandó bizonytalanság abban, hogy meg tudják-e teremteni a gyermekvállaláshoz szükséges körülményeket. „Minden korrump, nem igazán működik tisztességesen, lehetetlen ezt vagy azt elintézni, az élet tele van feszültséggel, és mindenki stresszes”, mondta Zsolt (31). Az előző rendszerben „nem volt ennyi stressz és lőtás-futás, mint mosta-

nában, mert különben nem érünk el semmit”, jegyezte meg Rózsa (25). Ottó (29) véleménye szerint „úgy kezelnek, mint egy versenylovat... amit mindig csak hajtanak és hajtanak”, míg az előző rendszer „nyugodtabb volt, nyugodt volt a légkör”. „Normális volt és békés”, mondta Pali (42).

Amikor azt kérdeztük, mi miatt aggódnak a leginkább, sok válaszadó a betegség metaforáját használta, és arról beszélt, hogy fél a betegségről, a fájdalomtól, a gyengeségtől és az elesettségtől, ami a sorsa irányítására való képzetlenséget fejez ki. Jól példázzák ezt a következő gondolatok: „Van ez a félelmem a betegségektől” (Emese, 26), „az egészség nyugtalanít a leginkább” (Liliána, 31), „a szeretteim betegsége vagy halála miatt aggódom a leginkább” (Péter, 31). Pali (42) azt mondta, hogy „rettegek, hogy fel fogom adni, depressziós leszek, és csak otthon fekszem az ágyban, bámulom a plafont, és este két sör helyett hatot is megiszok. Ettől félek a legjobban.” „Aggódok, hogy nem tudok segíteni azokon, akik közel állnak hozzám... ha szükségük van valamire és én nem tudom fizikailag vagy anyagilag megtenni, úgy értem, ha problémájuk vagy és én nem tudom őket megvigasztalni, mert nem vagyok abban a helyzetben”, mondta Liliána (31).

Ezen kívül gyakran említették a bizonytalan munkahely és a munkanélküliség okozta anyagi bizonytalanságot is a félelmük forrásaként. „A munkahelyi egzisztenciális bizonytalanság rémálmokat okoz nekem”, mondta Matyi (33). „Az anyagi biztonság, hogy nem fogsz egy bizonyos összeget megkeresni a jövőben”, mondta Ottó (29), és „hogy a fizetésem nem lesz elég... nem lesz annyim, mint amennyiért a szüleim dolgoztak és amennyit összegyűjtöttek”, mondta Józsi (32). Márta (24) a miatt aggódott, hogy ha azzal foglalkozik, ami érdekli, „hajléktalanként végezheti”.

Az átalakulás utáni társadalom: képek és elképzelések a múlttól

Vajon hogyan látják ezek a fiatal párok a rendszerváltás utáni Magyarország társadalmi valóságát? És hogyan alakítja a véleményüket a szocialista múlttól alkotott elképzelésük?

A párok hosszasan beszéltek arról, hogy tartanak az ország jelenlegi társadalmi és gazdasági helyzetének bizonytalanságától és kiszámíthatatlanságától. Bár a legtöbb adatközlő a szocializmus összeomlásakor tizenéves volt, így nem rendelkezik közvetlen tapasztalatokkal arról, hogy milyen volt akkor gyermeket nevelni, készségesen összehasonlította a két rendszert. Folyamatosan összevetést végeztek akkor is, amikor a jelenről beszéltek, mintha a jelen rideg valóságát egy szebb múltéhoz képest ítélték volna meg. Amikor a helyzetüket a szocialista múlttal hasonlították össze, a két rendszer közötti egyik legfontosabb különbségnek a kiszámíthatóságot és a biztonságérzetet tartották, amelyek a jelenlegi rendszerből hiányoznak. Júlia (32) például azt mondta, hogy „az emberek

nem igazán tudják, mire számíthatnak, kibeen bízhatnak, kibeen nem... nem tudom, nem látok túl sok biztonságot”. Péter (31) hasonlóan vélekedett: a szocialista időszakban „aránylag erős volt a szociális háló”. Szabolcs (25) szerint „nehezebb az embereknek munkát találni, és ha találnak egy állást, nem biztos, hogy a foglalkozásuknak megfelelő helyen tudnak dolgozni”. Rózsa (25) az állásbiztonságról panaszkodott: ha elmegyek szülni, „elveszthetem az állásom, és akkor mi lesz, visszavesznek?”

Bár elismerték, hogy jelenleg több az elérhető áru, aggodalmukat is kifejezték az országot jellemző anyagiasság és a javak utáni verseny miatt. Laci (28) úgy érezte, hogy „az emberek most mások, a gondolkodásmódjuk... Akkor is nehéz lehetett gyereket nevelni. De most az emberek más dolgokat akarnak, mielőtt a gyerekvállalásra gondolnak. Lakást, autót és mindenfélét akarnak, mielőtt a gyerekekre gondolnak. Józsi (32) egyetértett: „igaz, hogy a szocializmus alatt kevesebb dolog volt, mint amire az ember vágyott... de az emberek sokkal elégedettebbek voltak attól, amit minden egyszerű ember meg tudott szerezni. Most csak félredobják a cuccokat, és a gyerekeknek minden kell, és én azt mondom, ez nem jó”.

A párok szerint a javak utáni verseny eredményeképpen nőtt az egyenlőtlenség, ami az elképzelésük szerint éles ellentétben áll a szocialista időszak egyenlőségével. „És ami még különbözik az akkori idők és a jelen között, hogy most sokkal több a lehetőség, sokkal több minden van, hatalmas kirakatok, gyönyörű áruval, például, csak meg kell keresned a pénzt, hogy megvehesd őket magadnak. A múltban támogattak minket, nem volt olyan nagy kérdés, hogy mit vegyünk, mit együnk, mert az volt, ami. Most viszont a bőség miatt frusztrált az ember, néhányan mindent meg tudnak venni, de kik ők, nem mondanám, hogy jobbak nálam, nem dolgoznak többet, mint én”, mondta Liliána (31). Robi (33) hasonló véleményen volt: „mindenki egy közepes szinten volt, nem volt se különösebben gazdag, se szegény, ami elég volt arra, hogy legyen egy TV-d, el tudj menni a Balatonra, de semmi extra”. „Most – mondta Anna (26) – családok százazrei élnek a létminimum alatt”.

Az egyenlőtlenség következménye azoknak a közösségeknek az eltűnése, amelyek emlékeik szerint a szocialista rendszerre jellemzőek voltak. Közösségekben sokkal könnyebb volt gyereket nevelni, mivel nem csupán az állami gyermekgondozási intézmények álltak rendelkezésre, hanem a gyerekek és a fiatalok számára létrehozott szervezetekben mindenki egyformán részt vett. A jelen fogyasztásközpontúsága elpusztította ezt a közösségérzést. „A társadalmi osztályok elkülönülnek. A gyerekek csak a saját köreikkel kerülnek kapcsolatba, ami nem jó, mert a keveredés sokkal jobb volt, mint ez”, mondta Zsolt (31). „Voltak közös intézmények és közös elképzelések, ami mindenki számára ugyanaz volt. Mindenkinél ugyanannyi pénze volt, nem volt ez a sok rosszindulat, mint most. Volt az úttörőszövetség és a KISZ, voltak úttörőtáborok, szóval voltak szervezetek, ahová tartoztál”. Teri (27) véleménye szerint „az emberi kapcsola-

tok régen mások voltak. Egy négyszintes házban éltem, ahol mindenkit ismertem. Igazi közösség volt, egy szoros közösség, és nem tudom elképzelni, hogy ez egy hasonló házban ma újra megtörténik. A kapcsolatok és a viszonyok már nem olyan szorosak, sajnos”. Feri (28) hozzátette, hogy „a szocialista rendszerben szerintem nem engedték, hogy családok, emberek elveszenek”.

A párok véleménye szerint az új feltételek káros következményekkel jártak a jövő generációinak oktatására és erkölcsére. Péter (31) szerint „a jelenlegi társadalom legfontosabb értékei, hát őszintén szólva nincs túl jó véleményem erről. És ha összehasonlítom az akkori helyzettel, tudom, diktatúra volt. De egy diktatúra nem feltétlenül rossz. A gyerekvállaláshoz a legrosszabb környezet egy ilyen fejlődő piacgazdaság vadkapitalizmusa. Ez erkölcstelen.” „A gyerekeket a régi módon kéne oktatni, becsületességre kéne nevelni, ami teljesen erkölcsös, és nem arra, ami itt megy”, mondta Józsi (32).

Véleményük szerint „a gyerekek kevesebb nevelést kapnak az iskolában. Most minden egy gép, gépesített”, mondta Júlia (32). „Az iskola-privatizáció, hogy vannak magánóvodák, magániskolák, és ez egy probléma, ami miatt a gyerekek másféle nevelést kapnak. Állami iskolában tanultam, és normális ember lett belőlem.” „Az emberek dolgoznak, mint a kutya, hogy gondoskodjanak a családjukról, és aztán azt hiszik, hogy magániskolába kellene adniuk a gyerekeiket, mert a legtöbb magyar általános iskolában a feltételek gyalázatosak, és nem akarom, hogy a gyerekem oda menjen. Most sok múlik azon, mennyi pénzed van”, mondta Tamás (28).

A párok egyöntetűen negatívan vélekedtek a kormány családpolitikájáról és támogatási rendszeréről, és megjegyzéseikből kiderült, hogy nem látj tisztán, mire jogosultak, illetve lényegesen alulbecsülték az elérhető anyagi segítség mértékét. „Szemét”, mondta Dóra (30). „Most a fizetésem 70%-át kapom az első öt hónapban, ami nem rossz, de csak azért, mert jó állásom van. De utána a gyed szerintem kész szégyen. Összesen, a családi pótlékkal együtt nagyjából 240 Eurót érhet, ami, mindenki tudja, csak pelenkára elég, semmi másra.” Martyi (33) véleménye szerint a kormányzati segítség „katasztrofálisan gyenge”. De hozzátette, hogy „másrészt Svájcban egyáltalán nincs családtámogatás, és a célnak annak kéne lenni, hogy az emberek el tudják tartani a családjukat a kormány beavatkozása nélkül”. Ilonka (30) egyetértett, hogy „biztos nem az állami támogatás miatt akarsz gyereket”. Liliána (31) is ezen a véleményen volt: „a hetvenes-nyolcvanas években nőttem fel, amikor teljesen más szociális rendszer volt Magyarországon. Viszonylag erős szociális védőháló volt. Az emberek fizetéséhez képest az állami támogatás sokkal nagyobb arányt jelentett.” Józsi (32) szerint „a vállalatoknak gyakran volt óvodája. Például én is egy ilyenbe jártam, ami azt jelentette, hogy a vállalatok is hozzájárultak a gyerektámogatáshoz. Ez ma rendkívül ritka”.

Péter (31) és Márta (24) kivételével, akik tudtak a támogatott lakáshitelek-ről, a többi pár egyike sem rendelkezett túl sok ismerettel a kormány aktuális

szociálpolitikájáról. Például Feri (28) beismerte, hogy „fogalmam sincs, hogy létezik-e még szülési szabadság”. Éva (25) szerint „egyáltalán nem számíthatsz a kormány segítségére a gyereknevelésben és a gyerekek ellátásában. Ez a társadalom nem gyermekbarát, nem is nőbarát, különösen nem, ha gyerekes nőkről van szó.” Elemér (31) azt mondta, hogy „egyáltalán nincs tudomásom róla, hogy bármilyen támogatási rendszer létezne”, és szerinte ez egy alapvetően politikai kérdés, amivel nem szeretne foglalkozni.

Az előző fejezetben felsoroltakon kívül a gyermekes párok más dolgok miatt is aggódtak, mint például a televízióban megjelenő erőszak, a terrorizmus, a növekvő bűnözés, valamint a mindenütt jelen levő kábítószeres és pornográfia miatt. „A régi rendszerben sokkal, sokkal jobb volt gyereknek lenni, biztonságosabb volt. Ha most is úgy lehetne, mint akkor volt, mondjuk a gyerekkorom idejében, akkor visszahoznám azt az időt”, mondta Laci (28). „A régi idők kisközössége biztonságos környezetet jelentett egy gyereknek. Mert ami most itt van Pesten, az kemény”, jegyezte meg Szabolcs (25). „Túl sok erőszak van most a társadalomban, és szerintem túl sok beteg ember”, mondta Nóra (27). „A TV-függés szörnyű az erőszakos műsorok miatt, és a gyerekek az interneten nagyon csúnya nyelvezettel találkoznak. Amikor kicsi voltam, ez nem létezett. Sokat olvastam.”

Az „otthon” fogalma: intimitás és biztonság

A biztonságihiány és a stressz közepette interjúalanyaink számára az egyetlen biztos pont, ami menedéket jelent, az otthon. Ezt az egyetlen olyan helynek látják, ahol az emberek értelmes életet élnek, ahová menekülhetnek a politika kiszámíthatatlansága, a gazdasági nehézségek és a verseny elől. Ez az eredmény egybecseng a szakirodalom által a kádári időszakról festett képpel. Érdekes azonban, hogy a második demográfiai átmenet során lezajló individualizációval kapcsolatos jelenlegi diskurzussal ellentétben ezek a vélekedések tartósan fennmaradtak. Úgy tűnik, az egyének továbbra is a személyes kapcsolataikra támaszkodnak a bizonytalansággal szemben, és a család és az otthon maradtak a biztonság szférái.

Amikor az otthon fogalmának jelentőségéről kérdeztük őket, interjúalanyaink döntő többsége elsősorban a biztonságot említette: „Az otthon fogalma elsősorban biztonságot jelent” vagy „az otthon az a biztos pont, ahová haza mehetsz” és „csak olyasmit jelent, hogy csak ott vagyok biztonságban”.

A második leggyakoribb válasz a béke és a nyugalom képeire utalt. Például „az otthon az, ahol mindent kizárhatok, ahol megnyugodhatok, ahová visszahúzódhatok, ahol azt csinálhatom, amit akarok. Béke, nyugalom, többé-kevésbé ez minden” vagy „békesség, egy hely, ahová elmehetsz, és mindenki ki van

zárva. Csak azok vannak körülöttem, akik békét és nyugalmat tudnak teremteni, és nem kell másokkal és a hülyeségeikkel foglalkoznod...”.

Végezetül, számos adatközlő az otthon fogalmát a családdal kötötte össze. „Az otthon filozófiai vagy elméleti értelemben a családot jelenti, ahová jó menni, és ahol jól érzed magad” vagy „az az apu-anyu-gyerekek dolog, szóval általában ilyen volt körülöttünk, még ha apa nélkül nőttem is fel”. És „az a melegség és jóság... ebéd minden vasárnap. Jó családi légkör.” És „egy olyan családi légkört jelent, ami boldog, békés, nem csak egy gyerek van, hanem több, és mindenki egészséges, és ez az egész egy olyan légkör, ami miatt értelme van dolgozni, gürcölni...”. Azonban mivel úgy tűnik, az otthon biztonsága az egyén társadalmi valóságának csak egy nagyon kicsi szelete, ezért önmagában nem elégséges feltétele a gyermekvállalásnak.

Tárgyalás

Ebben a tanulmányban egyéni narratívákat vizsgáltunk, hogy jobban megértsük a poszt-szocialista Magyarországon lejátszódó „demográfiai krízist”. Az adatok alapján a vizsgált fiatal budapesti párok közül gyakorlatilag mindenki szeretne gyermeket. Ez egybevág azokkal a survey eredményekkel, amelyek szerint a gyermektelenség országos szinten 7%-os, amelyből 4-5% orvosi terméketlenségre vezethető vissza, ami megfelel a nyugati népességek körében mért értékeknek. Nem találoztunk olyan párokkal, akik csak egy gyermeket szerettek volna, noha az egy-gyermekes családmodell kezd normává válni a gyermekvállalási korban levő magyarországi párok körében. A mintába került fiatalok azonban nehézségekkel szembesülnek, amikor össze akarják hangolni gyermekvállalási vágyaikat a poszt-szocialista világ valóságával. Ezért a halasztás stratégiája mellett döntenek, és néhány kivételtől eltekintve nem érzik sürgősnek, hogy szülővé váljanak. Ez az eredmény egybevág Aassve, Billari és Spéder (2006) következtetéseivel, akik a magyarországi Generations and Gender Survey, az „Életünk fordulópontjai” kutatás elemzése során arra jutottak, hogy „jelentős halasztás figyelhető meg a gyermekvállalás és a családalapítás kezdeti időpontjában” (2006. 148), és „kevés jel mutat arra, hogy ez visszafordulna”. A szerzők szerint ez a halasztási tendencia egy „halasztási átmenetet” (Kohler et al. 2001) jelenthet, azaz a fiatal kohorszok körében megváltoznak az attitűdök és a normák.

Az adatközlők gondolatait a bizonytalan körülmények miatti aggodalom uralja, különösen az új, ingatag munkaerőpiac és a korábbi szocialista rendszer nyújtotta biztonsági háló eltűnése miatt. Ezek a fiatal párok a poszt-szocialista világot kiszámíthatatlan és nem biztonságos helynek látják, különösen az idealizált szocialista múlttal összevetve. Ezen elképzeléseik alkotják reprodukciós döntéseik hátterét. Ezek szerint a múltban működtek a szociális ellátások, a

biztonsági háló és a közösségek, egyenlőség volt. A neoliberális kapitalista gazdaságot, amely arra ösztönzi az embereket, hogy aktív cselekvőként gondoljanak magukra, ahol a verseny egyenlőtlenségeket hoz létre, erkölcsstelennek tekintik, és nem a fejlődés lehetőségét látják benne. Mivel a szocialista múlttól valójában egyik interjúalany sem rendelkezik felnőttként megélt, közvetlen tapasztalatokkal, a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozó nézeteik feltételezésünk szerint a szülői generációtól származnak, akik számára a rendszerváltás egyfajta sokkot jelentett.

Ebben a viszonylag kisméretű, célzott mintában tapasztalt vélekedések alátámasztják és magyarázzák a két nagy magyarországi adatbázis, az Életmód és időmérleg (1999–2000) és az Ifjúság 2000 következtetéseit is (Róbert – Bukodi 2005). Eredményeik szerint a globalizáció és a poszt-kommunista Magyarország bizonytalan körülményei több szempontból is hatást gyakoroltak az ún. „globalizációs generáció” (az 1971–1985 között születettek) felnőtté válására: azaz az iskolából a munkába való átmenetükre, az első partnerkapcsolatuk kialakítására és az első gyermekük megszületésére. Ami a munkaerőpiacra való belépésüket illeti, a kutatási eredmények szerint „a fiatalok megpróbálták a lehető legtovább az iskolarendszerben maradni” (Róbert □ Bukodi 2005. 210), feltételezve, hogy a felsőoktatás növeli annak esélyét, hogy jobb állást találjanak. Azonban az 1990-es évek munkaerőpiacának növekvő rugalmassága miatt egyre több fiatal álláskereső csak önfoglalkoztatóként tudott oda lépni, vagy csak határozott idejű (nem tartós) munkát talált. „Az oktatásban való kiterjedt részvétel és az első állás milyensége jelentős hatást gyakorolt a globalizációs kohorsz viselkedésére a családalapítás és a gyermekvállalás tekintetében” (uo.). A korábbi kohorszokhoz képest nem csupán több férfi és nő maradt egyedülálló, de jelentősen megnőtt annak a valószínűsége, hogy az első partnerkapcsolati forma élettársi együttélés legyen. A állásbizonytalanság partnerkapcsolatokra gyakorolt hatását mutatja, hogy a rövid távú vagy határozott idejű állással rendelkezők nagyobb valószínűséggel választották az élettársi együttélést, mint a házasságot. Összességében az idézett vizsgálatok azt találták, hogy a stabil munkaerő-piaci életút és az oktatási tőke felhalmozása révén csökkenthető a bizonytalanság, és ez felgyorsította az együttélések házassággá alakítását. Ami az első gyermekvállalást illeti, „a szegényes gazdasági erőforrásokkal és bizonytalan munkahelyi kilátásokkal rendelkező nők gyakran a biztos anyaságot választották a munkaerő-piaci karrier helyett, míg az iskolázottabb nők halasztották a gyermekvállalást vagy gyermektelenek maradnak” (Róbert □ Bukodi 2005. 211).

A mintánkba került párok élettörténetei nagyrészt összhangban vannak a fenti eredményekkel. Az elemzés szempontjából a legfontosabbak a gyermekvállaláshoz szükséges előfeltételekről vallott nézeteik, amelyek közé a tanulmányok befejezését, a stabil foglalkoztatást, a független lakhatás megteremtését és egy stabil partnerkapcsolat (akár élettársi együttélés, akár házasság) kialakí-

tását sorolták. Ebből a szempontból a budapesti minta hasonlóknak tűnik a nyugat-német lübecki mintához (Bernardi – Klarner – von der Lippe 2008), ahol az eredmények alapján a családalapítás uralkodó mintázata „szekvenciális”. Ebben „a szülővé válás lehetősége erősen összefügg a munkahelyi instabilitás és az életrajzi bizonytalanságok érzékelésével” (2008. 304). A szekvenciális mintázatra jellemző az az elképzelés, amely szerint a munkahelyi stabilitás, az anyagi biztonság és egy stabil partnerkapcsolat előfeltétele a gyermekvállalásnak, és a gyerekek potenciálisan veszélyeztetik a vágyott személyes életstílus megteremtését. Ez utóbbi szempont a budapesti mintában nem jelent meg; a magyar fiatal párok vágnak a gyerekekre és – legalábbis elméletben – nagyra értékelik a szülői szerepet. Azonban a stabil munkahely, az anyagi biztonság és egy erős partnerkapcsolat ugyanolyan fontos előfeltétele a gyermekvállalásnak Budapesten, mint Lübeckben. A német tanulmány szerzői szerint az az elképzelés, hogy az egyének „inkább a munkahelyi előmenetelükre koncentrálnak, amikor instabilitással és állás-bizonytalansággal szembesülnek, ... Riesman (1951) jól ismert 'integrált élet' ideálját idézi fel, amely egy egyenes karrierúthoz kapcsolódik... és az életút szakaszai között nincs szakadás”, továbbá „ez az ideál jellemzően összekapcsolódik az életnek egy racionális, tervezett, egyirányú megközelítésével”.

Hogyan magyarázhatjuk, hogy a budapesti interjúalanyok kevésbé hasonlítanak pl. a kelet-német rostockiakhoz, mint a nyugat-német lübeckiekhez? Az egyik válasz szerint az intézmények és a kultúra hatnak egymásra, és egy totalitárius rendszer különböző helyeken eltérő reakciókat vált ki. Míg a szocialista blokkban a szocializáció mutathatott bizonyos azonosságokat, a két környezet sajátos történelme következtében a viselkedésben megnyilvánuló válaszok eltérően alakulhattak. Egy másik lehetőség, hogy a különbség az egyes országok szocializmusból a kapitalizmusba való átmenetéből adódik. A kelet-német átalakulás eltért a többi ex-kommunista országtól. Egyrészt az egyesítést követő első években sok kelet-német a jobb módú nyugati tartományokba vándorolt, ennek következtében Rostockban önkiválasztás révén azok maradtak, akik hajlandók voltak szembenézni a bizonytalansággal, és képesek voltak rugalmasan megváltoztatni prioritásaikat. Másrészt a német állami beavatkozás révén felújított kelet-német infrastruktúra és az elérhető jólét egyszerűbbé tette, hogy alternatív vagy alacsonyabb jövedelemre támaszkodjanak. A budapesti minta esetében nem ez volt a helyzet, Magyarországon az átmenet éveit hasonló segítség nélkül kellett átvészeln.

Ez átvezet minket a fiatal magyarországi párok elképzeléseinek és viselkedésének vizsgálatához és a bevezető fejezetben bemutatott, a bizonytalanságnak a családalapításra és a gyermekvállalásra gyakorolt hatásával kapcsolatos modellekkel való összevetéséhez. Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy ez a fiatalokból álló csoport konkrét elképzelésekkel és követendő tervekkel rendelkezik. Azonban az őket körülvevő bizonytalan körülmények miatt ezeknek a tervek-

nek a megvalósítását gyakran halogatják – Mills és Blossfeld, valamint Giddens modelljének megfelelően –, mert nehezen tudnak hosszú távú elköteleződést jelentő tartós partnerkapcsolatot kialakítani és gyermeket vállalni. Az életútjuknak ezen a pontján úgy tűnik, hogy a tanulásra és a munkahelyi előmenetelre koncentrálnak. Ezt tekintik a stabil jövő előfeltételének, amelynek elválaszthatatlan része a tartós elköteleződés és a gyermek. Ebben a mintában kevés bizonyítékot találtunk arra nézve, amit Johnson-Hanks „józan opportunizmusnak” nevezett, vagy amit nevezhetnénk a felbukkanó lehetőségek „ad hoc” megragadásának is. Például egy-két kivételtől eltekintve a munkahelyváltások és a jobb állások keresése nem jellemző ezekre a párokra. Lehetséges, hogy ennek az az oka, hogy a minta városi, viszonylag iskolázott emberekből áll, akik szocializációjuk révén a tanulást a stabil és biztos előmenetel előfeltételének tartják. Informátoraink azt a Friedman és szerzőtársai által javasolt bizonytalanság-csökkentő stratégiát sem választották, hogy házasságkötés és gyerekvállalás révén korán elkötelezzék magukat. Mint láthattuk, épp ennek az ellenkezője történt, mindkét eseményt gyakran bizonytalanul hosszú időre elhalasztották. A kérdés természetesen az, hogy ezek a párok kifutnak-e az időből, mielőtt családot alapítanának, mivel előtte biztos és stabil feltételeket szeretnének teremteni maguk számára.

Végezetül szeretnénk amellet érvelni, hogy a rendelkezésre álló gazdag narratív adatok segítenek megérteni a társadalmi valóság szubjektív értelmezését egy olyan fiatal nőkből és férfiakból álló minta vizsgálata révén, akiknek az életét tizenéves koruk elején egy jelentős társadalmi-gazdasági átalakulás formálta. A velük készült interjúk alulról felfelé irányuló perspektívából mutatják be a gyermekvállalási szándékokat, valamint feltárják azt, ahogyan az egyéni, szubjektív nézőpontok tükrözik és egyúttal újraalkotják a tágabb társadalmi valóságot. Bár ezek a célzott mintán alapuló eredmények nem általánosíthatók más kohorszokra vagy földrajzi egységekre, fontos adatokkal szolgálnak a poszt-szocialista környezetben megnyilvánuló gyermekvállalási szándékokkal és viselkedéssel kapcsolatos döntési folyamatokról.

Murinkó Livia és Takács Zoltán fordítása

IRODALOM

- Andorka Rudolf – Spéder Zsolt (1996): Poverty in Hungary in 1992–1995. *Szociológiai Szemle*, 2. 1–26.
- Aassve, A. – Billari, F. C. – Spéder Zs. (2006): Societal transition, policy changes and family formation: Evidence from Hungary. *European Journal of Population*, 22/2. 127–152.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage, London.
- Beck, Ulrich (1999): *World Risk Society*. Polity Press, Cambridge.

- Bernardi, L. – von der Lippe, H. – Klärner, A. (2008): Job Instability and Parenthood, 2008. *European Journal of Population*, 24/3. 287–313.
- Blossfeld, H. P. – Prein, G. (1998): *Rational Choice Theory and Large-Scale Data Analysis*. Westview Press, Boulder.
- Council of Europe (2000 és 2002): *Recent Demographic Developments in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Delaney, Carol (2004): *Investigating Culture: An Experiential Introduction to Anthropology*. Blackwell, Oxford.
- Ferge, Zsuzsa (2000): Poverty in Hungary and in Central and Eastern Europe. In Gordon, David – Townsend, Peter (eds.): *Breadline Europe*. Policy Press, London.
- Friedman, Debra – Hechter, Michael – Kanazawa, Sotoshi (1994): A theory of the value of children. *Demography*, 31/3. 375–401.
- Gal, Susan – Kligman, Gail (2000): *The Politics of Gender after Socialism*. Princeton University Press, Princeton.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. Stanford University Press, Stanford.
- Giddens, Anthony (1992): *The Transformation of Intimacy*. Stanford University Press, Stanford.
- Giddens, Anthony (1999): *Runaway World: How Globalization is Reshaping our Lives*. Profile Books, London.
- Hall, David R. (2002): Risk society and the Second Demographic Transition. *Canadian Studies in Population*, 29/2. 173–193.
- Heiner, R. A. (1983): The origin of predictable behavior. *The American Economic Review*, 73. 560–595.
- Johnson-Hanks, Jennifer (2005): When the future decides. Uncertainty and intentional action in contemporary Cameroon. *Current Anthropology*, 46/3. 363–385.
- Kohler, H-P. – F.C. Billari – J.A.Ortega (2001): Towards a theory of lowest-low fertility. *Max Planck Institute for Demographic Research*. Working Papers WP
- Lesthaeghe, R. □ Surkyn, J. 1988. Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, 24/1. 1–45.
- Lupton, D. (1999): *Risk*. Routledge, London.
- Mills, Melinda – Blossfeld, Hans-Peter (2005): Globalization, uncertainty and the early life course. A theoretical framework. In Blossfeld, Hans-Peter – Klijzing, Erik – Mills, Melinda – Kurz, Karin (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Routledge, London.
- Mynarska, Monika (2007): Is there a deadline for parenthood? Paper presented at the Annual Meeting of the Population Association of America. Session: 96, Ideational Factors in Fertility Behavior and Change. New York.
- Neményi Mária – Tóth Olga (1998): *A nők társadalmi szerepének változásai az ezredfordulón*. MTA Szociológiai Intézet, Budapest.
- Perelli-Harris, Brienna (2008): Ukraine: On the border between old and new in uncertain times. Special Collection 7: Childbearing Trends and Policies in Europe. Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, 19/29. 1145–1178.
- Philipov, Dimiter – Dorbritz, Jurgen (2003): *Demographic consequences of economic transition in countries of Central and Eastern Europe*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.

- Philipov, Dimiter – Spéder Zsolt – Billari, Francesco (2006): Soon, later or ever? Impact of anomie and social capital on fertility intentions in Bulgaria and Hungary. *Population Studies*, 60/3. 289–308.
- Rapp, Rayna (1999): *Testing Women, Testing the Fetus: The Social Impact of Amniocentesis in America*. Routledge, New York.
- Regini, M. (2000): Between deregulation and social pacts: The responses of European economies to globalization. *Politics and Society*, 28/1. 5–33.
- Róbert Péter – Bukodi Erzsébet (2005): The effects of the globalization process on the transition to adulthood in Hungary. In Blossfeld et al. (eds.): *Globalization, Uncertainty and Youth in Society*. Routledge, London. 177–213.
- Rivkin-Fish, Michelle (2005): *Women's Health in Post-Socialist Russia: The Politics of Intervention*. Indiana University Press, Bloomington.
- Schnaiberg, Allan – Reed, David (1974): Risk, uncertainty and family formation: The social context of poverty groups. *Population Studies*, 28/3. 513–533.
- Spéder Zsolt (2006): Változások az ezredfordulón: kiemelt demográfiai csoportok, nők, idősek, fiatalok és gyerekek. In Andorka Rudolf : *Bevezetés a Szociológiába*. (2. átdolgozott kiadás) Osiris, Budapest. 357–369.
- Spéder Zsolt – Kamarás Ferenc (2008): Secular Fertility decline with distinct Period Fluctuations. *Demographic Research*, 19. 599–664.
- Szelenyi, Ivan – Robert Manchin (1987): Social Policy under State Socialism: Market Redistribution and Social Inequalities in East European Socialist Societies. In Rein, Martin – Esping-Anderson, Gosta – Rainwater, Lee (eds.): *Stagnation and Renewal in Social Policy*. M.E. Sharpe, New York.
- Szivós Péter – Tóth István György (1999): *TARKI Monitor Jelentések. Monitor 1999*. TÁRKI, Budapest.
- Van de Kaa, D.J. (1987): Europe's second demographic transition. *Population Bulletin* 42/1. 1–59.
- Wilkinson, J. (2001): *Anxiety in a Risk Society*. Routledge, London.

Tárgyszavak:

Termékenység
Gyermekvállalás
Kérdőíves kutatás

**CHILDBEARING IN TIMES OF UNCERTAINTY: YOUNG COUPLES
NARRATIVES FROM HUNGARY***Abstract*

Almost twenty years after the collapse of socialism in Eastern Europe, birth rates continue on a downward slope, reaching “lowest-low” fertility levels. Previous attempts to explain this phenomenon focused primarily on the economic hardships created by the transition to a market economy leading to crucial decisions by young couples who were presented with a new way to reconcile work, education and family obligations. It is the authors’ contention that the decline in birth rates is not simply the result of an evaluation of new economic conditions but represents a change in individual subjectivities, reflecting the way in which the new uncertain conditions are the context for the creation of new personal identities and life strategies. As the neoliberal market ideology, with its different versions of morality and goals, collides with old socialist values, reproduction becomes a central issue that is being contested and reconfigured to fit into these new strategies and identities. Attending to young couples and listening to how they perceive their lives after the “transition”, tells us not only about issues of reproduction but their narratives also serve as a lens through which to view the society that is coming into being.

In the current paper, using a set of in-depth interviews from Budapest, Hungary, the authors focus on reproductive decision making under the condition ushered in by the ‘transition’, namely, uncertainty in the economic and the social sphere in which behavioral alternatives are unclear and behavioral outcomes are not always predictable. Their subjects’ response to the uncertain conditions is considered one of the pathways through which demographic behavior might be affected in the post-socialist context of institutional change.

DEMOGRÁFIAI ÁTMENETEK A 20. SZÁZADBAN
A demográfiai viselkedés térszerkezetének változásai a történeti
Pest megye területén, 1900–2001¹

ÖRI PÉTER

Bevezetés

A 20. század kétségkívül a demográfiai változás időszak volt. A korábbi évszázadok többnyire mozdulatlanak tartott demográfiai viszonyait követően az iparosodás korától a demográfiai változások egyre látványosabbak lettek, a folyamat teljes demográfiai rezsimváltással járt, amelyet demográfiai átmenetnek vagy demográfiai forradalomnak neveznek. A demográfiai átmenet irodalma könyvtárnyi, itt nincs módunk ezzel részletesebben foglalkozni.² A tengerinyi kritikai észrevétel mellett abban konszenzus tapasztalható, hogy a magas termékenységgel és halandósággal jellemezhető tradicionális demográfiai rendszer átadta helyét az alacsony termékenységgel és halandósággal leírható modern demográfiai rendszernek. A termékenység és halandóság egymáshoz viszonyított szintjét és annak változásait illetően a nézetek jóval megosztottabbak. Röviden: nincs teljes egyetértés abban, hogy a klasszikus demográfiai átmenet elmélete feltételezéseinek megfelelően a múltban a termékenység és a halandóság magas szintje valamiféle demográfiai stabilitást okozott volna (azaz hosszú távú stabil, kismértékű népességnövekedést), illetve biztosan tudjuk, hogy a demográfiai átmenet a modern korban nem hozott létre hasonló, az alacsony termékenységen és halandóságon alapuló stabilitást. A preindusztriális korban a halandóság jelentős térbeli különbségeivel számolhatunk (Livi Bacci 1998. 94. 114.), illetve heves ingadozásának lehetünk tanúi, és az ehhez való alkalmazkodás létrehozta a házasodás és termékenység lokális mintáit. Csak igen erős absztrakcióval élve beszélhetünk demográfiai stabilitásról (hosszú időtartamot és nagy területi egységeket tekintve), mikroszinten, lokálisan, mondhatni a létfenntartás „igazi” színterein bőven találhatunk időleges vagy

¹ Az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság 2008. november 25-i budapesti konferenciáján elhangzott előadás bővített, szerkesztett változata. Az alapjául szolgáló kutatás a 73237 sz. OTKA-pályázat keretében folyik.

² A tájékozódni vágyók kedvéért a teljesség igénye nélkül felsorolunk néhány alapvető vagy Magyarországon könnyebben elérhető művet a demográfiai átmenettel kapcsolatban: Lesthaeghe 1980; Coale – Watkins 1986; Chesnais 1986; Mason 1996; Tekse 1966; Valkovics 1982; Dányi 1991; Szentgáli 1991; Kamarás 1991; Melegh – Öri 2003; Öri 2006.

akár tartós, teljes kudarcot is (Livi Bacci 1999. 244.). Ugyanígy az állandó változás és az erős lokális különbségek mellett nehéz megállapítani a tartós, visszafordíthatatlan változás kezdetét, magának a változásnak a mechanizmusa, ideje, hossza is igen különböző lehet. A modern korban a demográfiai átmenet során pedig elsősorban az együttélési szokások és a termékenység erős változásai következtében nem jött létre demográfiai stabilitás, a múlthoz hasonlóan (pl. preindusztriális városok) azt sok helyen csak a bevándorlás biztosítja. Ezeket a demográfiai átmenet klasszikus elméletébe nem illeszkedő legújabb fejleményeket a „második demográfiai átmenet” elmélete alapján próbálják magyarázni (van de Kaa 1987; Lesthaeghe 1991 stb.).³

Annyi mindenesetre biztosnak tűnik, hogy a tradicionális demográfiai rendszer sajátja az erős térbeli differenciálódás volt. Akár a termékenységet, akár a házasodást, akár a halandóságot vagy a vándorlást vizsgáljuk, mindig regionális mintákat találunk. A különféle demográfiai jelenségek minden bizonnyal komplex demográfiai mikrorendszereket alkotva kapcsolódtak össze, amelyek mozaikszerű elhelyezkedése az egyik legszembetűnőbb jelenség, ha olyan társadalmi, gazdasági vagy kulturális téren sokszínű országokat vizsgálunk, mint a preindusztriális Franciaország (Chaunu 1998) vagy a történeti Magyarország (Óri 2003). A különböző demográfiai jelenségek összekapcsolódása, egymást meghatározó szintjei számos lokális demográfiai mintát hoztak létre (Franciaországban Chaunu akár ötven ilyen alapváltozat létét feltételezi – 1998. 79.). De ha egy-egy demográfiai kérdésre (pl. halandóság, házasodás, háztartáskialakítás vagy termékenység) összpontosítunk, akkor is a regionalitás marad a meghatározó szempont (Faragó 1999, 2001; Dányi 1991; Kövér 2001).

A demográfiai átmenet időszakában a térbeli vagy társadalmi rétegek szerinti sokféleség sok tekintetben csökkenhetett, pl. a 20. században uralkodóvá vált Magyarországon a kétgyermekes családmodell (Szukicsné 2000; Óri 2008). Ugyanakkor a gazdasági, társadalmi, demográfiai és kulturális átalakulás (modernizáció) eltérő ütemezettsége, fokozatos térbeli és társadalmi elterjedése fenntartott bizonyos térbeli differenciákat. A legutolsó évtizedekben is részint konvergens demográfiai változásnak vagyunk tanúi, a „második demográfiai átmenetre” jellemző változások mindenütt megjelentek a fejlett országokban (a házasodás visszaszorulása, a válás, együttélés terjedése, a házasodás és gyermekvállalás halasztása, az igen alacsony termékenység), másrészt lokális változatok, eltérő, valószínűleg kulturális háttérű minták továbbra is fennmaradtak (Coleman 1998).

Ha figyelmünket elsősorban a demográfiai viselkedés mozgatórugóinak megértésére összpontosítjuk, akkor a térbeli differenciák, illetve a változás meghatározó faktorainak feltárása, értelmezése kulcsfontosságú lesz. Korábbi próbálkozásaink során elsősorban a demográfiai viselkedés tradicionális (18.

³ Minderről lásd még: Hablicsek 1995; Melegh – Óri 2003; Tárkányi 2008. részletes irodalommal.

század végi) majd a demográfiai átmenet alatti (20. század eleji) lokális mintáinak feltárására és értelmezésére törekedtünk (Őri 2003, 2006, 2007a, 2007b, 2008). Most elsősorban a 20. századi térbeli differenciák, azok fennmaradása, meghatározó tényezői, az „első” és „második” demográfiai átmenet időszakának területi mintái, azok esetleges hasonlósága vagy különbségei állnak érdeklődésünk középpontjában. Elsősorban a „második demográfiai átmenet” fontos tényezőit (a termékenység, házasodás, válás, együttélés jelenségeit) vizsgáljuk, azok térbeli mintáit próbáljuk megragadni. Kísérletet teszünk a 20. században bekövetkező változások értelmezésére, azok gazdasági, társadalmi, kulturális faktorokkal való összefüggéseinek megragadására. Megpróbáljuk összehasonlítani a két demográfiai átmenet térbeli mintáit, feltárni az állandóságokat és változásokat, mind a területi különbségek, mind pedig a lehetséges magyarázó változók tekintetében.

A tradicionális demográfiai rendszer lényegi eleme tehát számos demográfiai mikrorendszer léte volt, amelyen belül a házasodás, termékenység, vándorlás, halandóság szintje, intenzitása összekapcsolódott, ezek egymást kölcsönösen meghatározták. A külső meghatározó faktorok részben a földrajzi-gazdasági viszonyokhoz kötődtek (a halandóságot meghatározó mikroklíma, a gazdálkodás, értékesítés, térbeli mozgás lehetőségei, a településtípus), részben társadalmiak (társadalmi struktúra), részben kulturálisak (öröklési szokások, az együttélés hagyományai, a gyermekgondozás-, nevelés, felekezethez, etnikumhoz tartozás mint mentalitás és a társadalmi változások közvetítő csatornája). A 19. század második felétől a gazdasági változások (indusztrializáció), a térbeli átrendeződés (urbanizáció), a társadalmi-foglalkozási struktúra változása, a nők munkába állása és a nemi szerepek változása, a kulturális változások (oktatás terjedése) demográfiai változásokkal jártak együtt (csökkenő halandóság, termékenység, fokozott vándorlás, erős népességnövekedés). A korábbi területi minták azonban a 20. század elején is részben fennmaradtak (Őri 2006). Kérdéses ezek további sorsa, hogy a 20. századi gazdasági, társadalmi változások és különösen a század második felének társadalmi, kulturális változásai (a családok, lakóhelyi közösségek, egyházak, államok csökkenő befolyása a demográfiai viselkedésre, az „individualizáció”, „szekularizáció” mint a „második demográfiai átmenetet” meghatározó jelenségek) során a demográfiai viselkedés korábbi (tradicionális) mintái fennmaradtak-e. Más szóval a demográfiai viselkedés térbeli differenciáinak van-e kontinuitása, mai térbeli demográfiai különbségek magyarázhatók-e múltbeli demográfiai differenciákkal és persze társadalmi különbségekkel vagy kulturális hagyományokkal? A kérdésfelvetés jogosságát az adja, hogy a térbeli különbségek legtöbb meghatározó eleme ugyan változó (pl. a gazdálkodás, a társadalmi, foglalkozási, felekezeti, etnikai struktúra, az iskolázottság szintje), mások viszont meglehetősen állandóak (pl. a településtípus). Kérdés, hogy vannak-e más, a demográfiai viselkedést meghatározó, tartósan fennmaradó, a 20. századi változásokat túlélő elemek is (pl.

kulturális hagyományok, mentalitás). A tradicionális demográfiai rendszerekkel és a demográfiai átmenetekkel kapcsolatos nyugat-európai kutatások mindenestre azt mutatják, hogy olyan erős regionális hagyományokkal és kulturális sokféleséggel rendelkező országokban mint Franciaország, Svájc vagy Belgium tartós regionális demográfiai minták maradtak fenn, a két demográfiai átmenet térbelisége erősen kapcsolódik egymáshoz. Mindezek mögött tartósan fennmaradó kulturális hagyományok állnak (felekezeti, etnikai hovatartozás, a szekularizáció mértéke, a központi hatalommal való szemben állás stb. – Lesthaeghe – Neels 2002; Le Bras 2002).

Indokolt tehát mindezeket a kéréseket a szintén erős lokális eltéréseket mutató Magyarország tekintetében is megvizsgálunk. Első ilyen irányú próbálkozásunk természetesen vázlatos csupán, és számos nehézséggel küzd, amelyekkel csak részben sikerült megbirkóznunk. Ugyanakkor hozzásegíthet ahhoz, hogy a későbbiekben jobb adatokkal, finomabb mutatókkal és módszerekkel pontosabb képet kapjunk a demográfiai viselkedés különbségeinek és azok meghatározó tényezőinek változásáról.

Az elemzés tere, adatok, módszerek, problémák

Elemzésünk során két okból is községsoros adatokat használtunk. Egyrészt a járás vagy a megye mint közigazgatási egység igen különböző demográfiai mintákat foglalhat magába, rejthet el, átlagolhat. Másrészt a közigazgatási határok állandó változása miatt gyakorlatilag lehetetlen folyamatos adatsorokat vagy összehasonlítható egységeket képezni. A mai Magyarország területén belül is a megyerendszer 1950-es átalakítása szinte lehetetlenné tesz egy ilyen vállalkozást. Községsoros adatokat használva viszont lehetőség nyílik arra, hogy minden időmetszetben ugyanazt a településállományt vizsgáljuk. Természetesen itt is állandó volt a változás: települések olvadtak össze, vagy váltak szét, külterületek önállósodtak, vagy kerültek át egyik településtől a másikba. Az összeolvadás vagy szétválás problémája orvosolható: amennyiben a vizsgált időszakon belül ez előfordult, akkor mindvégig a nagyobb területi egység adataival dolgozhatunk, és így összehasonlítható területi egységet kapunk. Viszonylag ritkábban fordul elő az, hogy az adott településből nem kiválik vagy oda nem beolvad egy-egy település vagy településrész, hanem a település határa változik (pl. egy külterület átkerül egy másikhoz). Ez a probléma az adott keretek között nem kezelhető, tehát számolnunk kell azzal a fogyatékossgal, hogy a vizsgált és összehasonlított területi egységek némelyike változhatott az idők folyamán, de ez az adott település demográfiai karakterét jelentősen nem változtatta meg, lévén hogy a település egészéhez viszonyítva kis népességcsoportokról van szó. A demográfiai viselkedés lokális mintáinak kontinuitását vizsgálva az is problémát okozhat, hogy a 20. században az adott népességek

jelentős változásokon mentek keresztül. A népességcsere egyrészt természetes folyamatok eredménye volt, a migráció alaposan átalakította, összekeverte a szóban forgó népességeket. A 20. századi Magyarországon azonban más, erőszakos népességcserével is számolnunk kell. A holokauszt, a németek kitelepítése, a szlovák-magyar lakosságcsere megváltoztathatta a vizsgált települések népességét, így nem kis fáradtsággal létrehozhatunk ugyan összehasonlítható területi egységeket, de ezek lakossága és ezzel együtt a helyi hagyományok, kultúra, mentalitás változhat. De a vizsgált kérdés éppen az, hogy a 20. századi változások közepette vannak-e olyan lokális tradíciók, kulturális minták, amelyek ma is tetten érhetően befolyásolják a demográfiai viselkedést. A 20. század pedig nemcsak az életkörülmények, kultúra, mentalitás változását, hanem a népességek kicserélődését is magával hozta. Ezért amennyiben nem találunk kapcsolatot a 20. század eleji és végi lokális demográfiai minták között, azt tulajdonképpen természetesnek kell tartanunk, az esetleg feltárt kontinuitás viszont annál jelentősebb lesz.

Községi adatokat az adott keretek között csak korlátozott térben tudunk vizsgálni. A demográfiai viselkedés térszerkezetének állandóságát a hajdani (1950 előtti) Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mintegy 200 településén próbáljuk tetten érni. A megye minden téren igen sokszínű, számos lokális demográfiai mikrorendszer színtere (Őri, 2003, 2006, 2007a, 2007b). A választás ebből a szempontból szerencsésnek tűnik. Másfelől azonban igen erős a 20. századi népességmozgás, népességcsere, illetve a főváros jelenléte, szerepe az egész vizsgált időszakon keresztül igen erős kontinuitást mutat, ami az eredményt bizonyos fokig előre vetíti.

Az elemzés forrását községi népszámlálási adatok jelentik, amelyeket kiegészítenek szintén községi népmozgalmi adatok a 20. század első évtizedéből. A demográfiai viselkedés lokális mintáinak fennmaradását első kísérletünk során három időmetszetben vizsgáljuk. Az első a 20. század első évtizede, amikor a demográfiai változás a megye teljes területén elindult, de a kezdés idejétől és a változás intenzitásától függően az egyes települések annak igen különböző stádiumaiban helyezkednek el. A második időmetszet 1970, amikor a 20. század nagy kataklizmái (Trianon, 2. világháború, kitelepítések, 50-es évek, erőszakos téveszesítés) már bizonyos távolságban vannak, ugyanakkor jelentős demográfiai változások zajlanak vagy zajlottak a közvetlenül megelőző évtizedekben (epidemiológiai átmenet, a születésszám jelentős ingadozásai, fokozott belső vándorlás). A harmadik pedig a 2001-es népszámlálás, a demográfiai „jelen”, amikor a rendszerváltás megrázkódtatásai, sokkja már szintén viszonylagos távolságra vannak, és a „második demográfiai átmenet” jelenségei (termékenységcsökkenés, együttélési szokások változása) zavartalanabban tanulmányozhatók.

A községi népszámlálási adatokból a „második demográfiai átmenet” szempontjából fontosnak tartott arányszámokat számoltunk: a termékenységet

közelítő, a válásra, együttélésre vonatkozó mutatókat, valamint néhány lehetséges foglalkozási, iskolázottsági, családszerkezeti, felekezeti, vallásossági változót (1. tábla). A 20. század elejére községszinten egyelőre csak nyers születési arányszámokat tudunk konstruálni, míg a későbbiekben ún. népszámlálási (házas) termékenységi arányszámokat használhattunk. Mindkét változó csak nagyon nagy vonalakban jelzi a termékenység szintjét, hiszen nagymértékben függ az adott népesség korszerkezetétől. Népmozgalmi adatok híján csak az elváltak arányát számolhatjuk ki a népszámlálási adatokból. Az elváltak arányát viszont jelentősen befolyásolhatja az újraházasodás lehetősége (elsősorban ezért különbözik a férfiak és nők arányszáma), a migráció, esetleg a halandóság, valamint a családi állapot bevallása. Ez utóbbi elsősorban a 19. században, illetve a 20. század elején jelentetett problémát, hiszen mikroszinten kimutatható, hogy az elvált állapot bevallását sok egyéni szempont befolyásolhatta, és a népszámlálás során rögzített családi állapot sokszor nem felelt meg a valóságnak (Nagy S. 2007.). A foglalkozási szerkezetre vagy az iskolázottságra utaló változók szerepe nem szolgál külön magyarázatra, mind jelentősen befolyásolhatják a termékenységet vagy az együttélési szokásokat. A törvénytelen születések 20. század eleji aránya vagy a felekezeten kívüliek 2001-es aránya a normákhoz, tradicionális kulturális mintákhoz való kötődést méri. A nukleáris családi háztartások aránya pedig az idősebb generációk közvetlen befolyását, a tradicionális értékek erejét jelzi. Végül a reformátusok 1900-as aránya a többségi normákkal való bizonyos mértékű szembenállás hivatott képviselni, elméletileg körükben a válás könnyebb volt a 19. század második felében, termékenységük pedig általában alacsonyabb, a relatíve korai születéskorlátozás számos megyebeli református közösség sajátja lehetett.

1. Az elemzésben felhasznált változók
Variables used in the analysis

	N	Átlag	Szórás	Mini- mum	Maxi- mum	Tartalom
elváltak % 1910	190	0,21	0,24	0,00	1,83	elváltak aránya a 15 éven felüli népességben
nyers szül. ar. 1901–1910	188	41,03	7,18	18,20	54,70	ezer főre jutó születések száma
illeg. 1901–1910	188	7,12	3,67	1,36	26,76	100 élve születésre jutó törvénytelen születések száma
írólvás 1910	190	79,06	9,21	50,31	94,30	írní-olvasni tudók aránya (%) a 6 éven felüli népességben
ipforg. 1900	188	14,98	10,88	1,71	67,84	az iparforgalmi népesség aránya (%) a kenyérkeresők között
ref.1900	188	19,61	27,82	0,00	95,17	a reformátusok aránya (%)
elváltfői % 1970	190	1,95	0,78	0,20	4,50	az elvált férfiak aránya a 15 éven felüli férfi népességben belül
elváltn%1970	190	2,82	1,14	0,50	7,30	az elvált nők aránya a 15 éven felüli női népességben belül
elvált%1970	190	2,39	0,89	0,65	5,65	az elváltak aránya a 15 éven felüli népességben
term. 1970	189	212,51	25,19	139,00	287,93	100 házasság által szült gyermekek száma
érett. 1970	190	4,63	2,54	0,08	14,82	érettségizettek aránya (%) a 7 éven felüli népességben
dipl. 1970	190	1,83	1,50	0,02	11,52	diplomások aránya (%) a 7 éven felüli népességben
mezg. 1970	190	36,88	20,65	2,73	83,47	mezőgazdaságban dolgozók aránya (%) a foglalkoztatottak körében
nucl. 1970	190	75,82	8,26	46,61	88,73	rokon és nem rokon nélkül élő családi háztartások aránya (%) a családi háztartásokon belül
term.2001	189	192,39	11,59	156,00	229,00	100 házasság által szült gyermekek száma
felkiv.2001	189	8,07	5,20	0,44	22,95	felekezeten kívüliek aránya (%)
érett.2001	189	29,40	11,38	14,00	69,10	érettségizettek aránya (%) a 18 éven felüliek között
érettf.2001	189	26,85	11,25	11,40	65,60	érettségizett férfiak aránya (%) a 18 éven felüli férfiak között
érett.2001	189	31,70	11,62	15,80	72,40	érettségizett nők aránya (%) a 18 éven felüli nők között
dipl. 2001	189	8,48	6,28	2,20	40,10	diplomások aránya a 25 éven felüli népességben belül
diplf. 2001	189	8,87	7,15	1,20	43,80	diplomás férfiak aránya (%) a 25 éven felüli férfiak között
dipln. 2001	189	8,16	5,60	2,10	36,50	diplomás nők aránya (%) a 25 éven felüli nők között
elváltf. 2001	189	7,44	1,53	2,85	11,99	elvált férfiak aránya (%) a 15 éven felüli férfiak körében
elvált. 2001	189	8,48	1,88	4,05	13,84	elvált nők aránya (%) a 15 éven felüli nők körében
elvált. 2001	189	7,96	1,56	3,51	12,39	elváltak aránya (%) a 15 éven felüli népességben
éltárf. 2001	189	7,18	1,92	1,93	13,69	élettársi kapcsolatban élő férfiak aránya (%) a 15 éven felüli férfiak körében
éltárn. 2001	189	6,48	1,76	1,81	12,40	élettársi kapcsolatban élő nők aránya (%) a 15 éven felüli nők körében
éltár. 2001	189	6,83	1,83	1,87	12,96	élettársi kapcsolatban élők aránya (%) a 15 éven felüliek körében
mezg. 2001	189	5,61	6,59	0,00	39,20	mezőgazdaságban dolgozók aránya (%) a foglalkoztatottak körében
nucl. 2001	189	83,44	5,41	62,07	93,53	rokon és nem rokon nélkül élő családi háztartások aránya (%) a családi háztartásokon belül

Forrás: Népmozgalom 1901–1910; Népszámlálás 1900; Népszámlálás 1910; Népszámlálás 1970; Népszámlálás 2001.

Látható, hogy a demográfiai viselkedés mutatói csak igen nyers arányszámok, és csak hozzávetőlegesen írják le a vizsgált jelenséget, a magyarázó változók köre pedig tetszés szerint tovább bővíthető. Első kísérletünk során azonban bizonyos összefüggések feltárására alkalmasnak látszanak, bizonyíthatják a további elemzés, kifinomultabb mutatók és modellek alkalmazásának szükségességét.

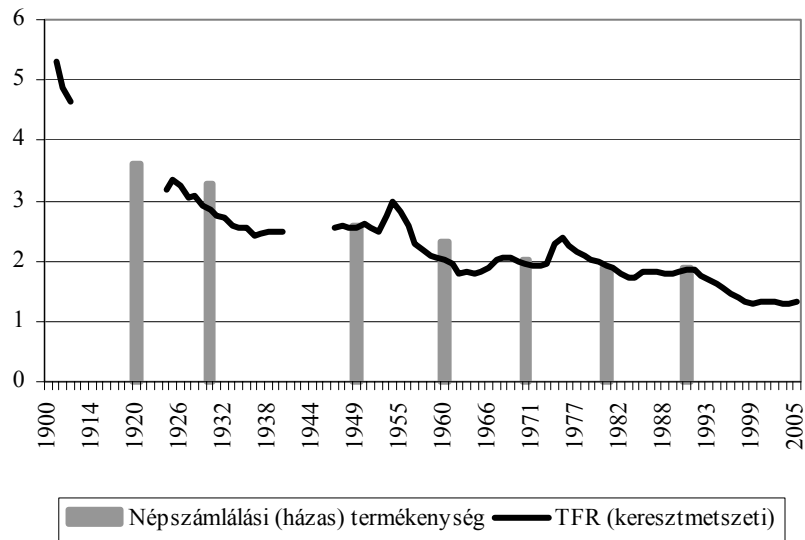
Elemzésünk színtere tehát a történeti Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, ennek településeit vizsgáljuk 1900 és 2001 között. A fentebb leírtak értelmében összehasonlítható területi egységek létrehozására törekedtünk. A megye területéről bőven találunk példákat több, korábban önálló település összeolvadására. Ezek közül a legjelentősebb Nagy Budapest létrejötte, elemzésünk során mindvégig ezzel a területi egységgel dolgoztunk, tehát a környékbeli, 1950-ben a fővárossal egyesített falvak adatait az 1950 előtti korszak vizsgálatánál is a fővárosával egyesítve kezeltük. Ugyanígy jártunk el más egyesített települések esetén is: Alberti és Irsa összeolvadásából jött létre Albertirsa, Biából és Torbágyból Biatorbágy, Alsó- és Felsődabasból, Sáriból, Gyónból Dabas stb. Ezeknél is mindvégig a nagyobb területi egységgel dolgoztunk. Ugyanezt tettük a szétválásokkal, önállósodásokkal kapcsolatban is. Főleg a nagyhatárú alföldi mezővárosok külterületei, pusztái váltak önálló községgé a 20. század során. Persze ez a folyamat 1900-ra, elemzésünk kiindulópontjára már jelentősen előrehaladt, lényegében csak Kecskemét és Kiskunhalas kiterjedt határa volt többé-kevésbé érintetlen ekkor. Más települések körül már korábban is jöttek létre önálló községek, ezek elemzésünket nem zavarták, és mindvégig önállóan szerepelnek. A lényeg az, hogy ezekben az esetekben a kezdőpontban fennállt nagyobb területi egységgel dolgoztunk mindvégig (Kecskemét és Kiskunhalas nagy határukkal együtt, de pl. Nagykőrös vagy Kiskunfélegyháza egy-egy 1900 körül még nem állandósult külterületével, amelyből később lett önálló község). A települések egyéb, kisebb jelentőségű határmódosulásaival nem foglalkoztunk, és – mint említettük – hasonlóképpen nem tudtuk megoldani a népességváltozások 20. században legalábbis részben természetes problémáját.

Dolgozatunkban a demográfiai viselkedés területi mintáinak továbbélését és múltbeli kulturális, mentalitásbeli faktorok fennmaradását vizsgáltjuk. Ennek céljára korrelációs elemzéseket és többváltozós lineáris regresszió elemzéseket használtunk. Ha ugyanannak a településállománynak két adatsora között (pl. népszámlálási házas termékenységi mutatók 1970-ből és 2001-ből, vagy elváltak aránya 1910-ből, 1970-ből vagy 2001-ből) szignifikáns korreláció áll fenn, akkor ezt úgy értelmeztük, hogy a házas termékenység vagy válás területi mintái a vizsgált időpontok között kevésbé változtak. Hasonlóképpen, ha a regresszióelemzés során pl. az együttélés 2001-es arányszámának szignifikáns magyarázó változója lesz az 1901–1910 közötti törvénytelen születések arányszáma, akkor ez jelen esetben azt jelenti, hogy a normától többé-kevésbé eltérő

magatartás területi mintái kevésbé változnak, a mai demográfiai viselkedés mögött sejtethetünk múltbeli kulturális mintákat.

A két demográfiai átmenet „Pest-Pilis-Solt-Kiskun” megyében, 1900–2001

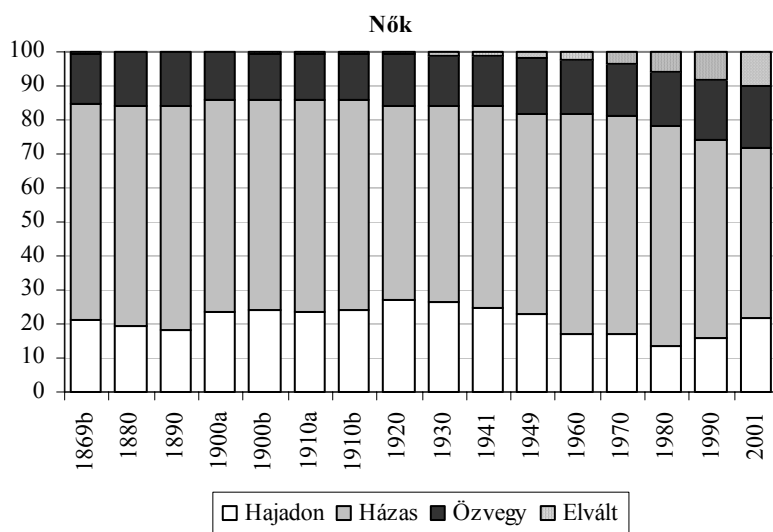
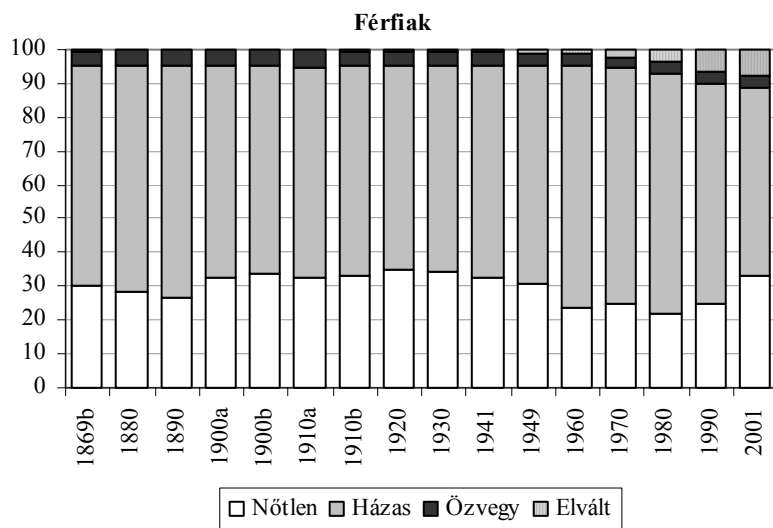
Az 1. táblázat adataiból is látszik, hogy a 20. század során a megye települései is óriási demográfiai változást éltek meg. A termékenység megközelítésére nem tudunk mindhárom időmetszetre azonos mutatót számolni, de annak változása így is jól nyomon követhető. 1901 és 1910 között a nyers születési arányszám átlagosan igen magas, szórása igen jelentős. Maximális értéke lényegében korlátozás nélküli termékenységre utalhat, míg minimális értéke a termékenységi átmenet előrehaladott voltát jelzi. Mindebből látszik a megye és a korszak legfontosabb demográfiai jellemvonása, az átmeneti állapot. A demográfiai átmenet közepén járunk, de pl. a termékenység csökkenése fokozatosan indul el és terjed, a megye különböző településeit különböző időben éri el, 1900 körül a termékenység szintje igen különböző. 1970-ben is feltűnő a népszámlálási (házas) termékenység erős szóródása, a csökkenő termékenység mellett igen különböző kultúrájú közösségek éltek egymás közelében, illetve egy-egy közösségen belül is igen különböző termékenyséű kohorszok éltek. 2001-re a házassági termékenységi mutató átlaga alacsonyabb lett, de szórása kisebb, minimális értéke magasabb, mint 1970-ben volt. Mindez nemcsak a termékenység csökkenésére, hanem a magatartásformák egységesülésére is utal: a területi különbségek csökkentek, a hajdani sokgyermekes női generációk lassan kihálnak. Fontos ugyanakkor az is, hogy a népszámlálási házassági termékenység mind 1970-ben, min 2001-ben magasabb az országos átlagnál, és csökkenése is erősebb annál (I. ábra).

Forrás: www.nepszamlalas.hu és Történelmi Statisztikai Idősorok, 16-17. 155. mai országterület

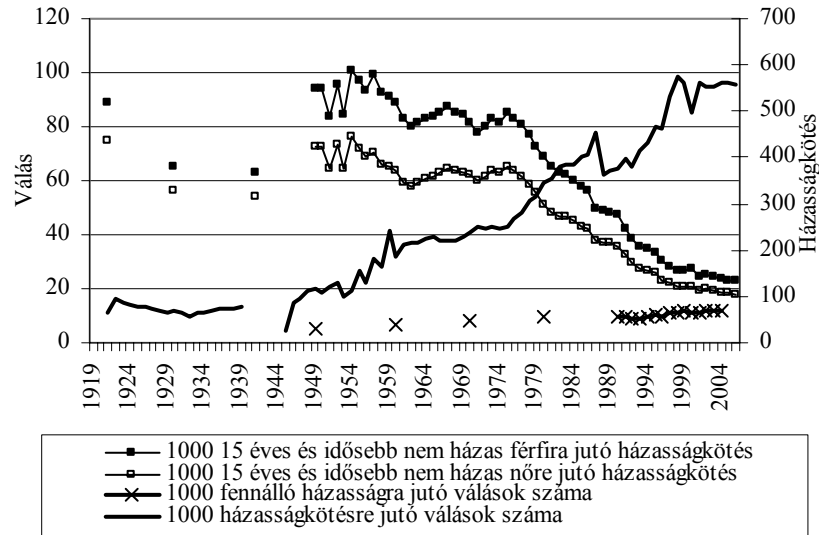
I. Keresztmetszeti teljes termékenységi arányszám és népszámlálási házassági termékenységi arányszám Magyarországon, 1900–2005
Transversal total fertility rate and the number of live births per that of married women in Hungary, 1900–2005

A három időmetszetben jól összehasonlítható egymással az elváltak aránya. A növekedés itt is nyilvánvaló, de itt ez együtt jár a szórás növekedésével, a 20. században a házasságok bomlékonyabbá váltak, de igen jelentős területi különbségek alakultak ki. A növekedés folyamatos, de a 20. század utolsó harmadában kétségkívül gyorsabb, hasonlóan az országos adatokhoz, ahol az elváltak aránya mindkét nemnél a hetvenes évektől válik érzékelhetővé (II. ábra). Az országos adatok ugyanakkor azt is megmutatják, hogy a válás valószínűségének növekedését a házasságkötések intenzitásának csökkenése kísérte (III. ábra).

Forrás: Történelmi Statisztikai Idősorok, 13–14. 230–231.
a: régi országterület, b: mai országterület

II. Elváltak aránya nemenként Magyarországon, 1869–2001
Proportion of the divorced by sex in Hungary, 1869–2001

Forrás: Történeti Statisztikai Idősorok, 114. Demográfiai Évkönyv 2006. mai országterület.

III. Házasságkötések és válások Magyarországon, 1920–2006 Marriages and divorces in Hungary, 1920–2006

Az 1. táblázat alapján az is nyomon követhető, hogy a demográfiai átalakulás egyéb kiválasztott kísérőjelenségei hogyan alakulnak. Az iskolázottság növekedése mutatóink alapján nem látszik, de a foglalkozási szerkezet átalakulását jelzi a foglalkoztatottak körében a mezőgazdasági dolgozók arányának összezsugorodása. Fontos tényező lehet a nukleáris családi háztartások (rokon és egyéb lakó nélküli, kizárólag egy magcsaládból álló háztartások) arányának emelkedése, amely önmagában is tényezője lehet az előző generációk befolyásától szabadabb, individuálisabb döntéseknek. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a területi különbségek itt is igen erősek, vannak olyan települések, ahol 1970-ben a háztartások több mint fele, 2001-ben pedig közel 40%-a többgenerációs volt. Tehát ha a generációk együttélése fontos befolyásoló tényező, akkor még a 21. század elején is igen változatos demográfiai mintákat kellene találnunk. Ezt a kettősséget erősíti a felekezeten kívüliek 2001-es aránya: miközben a vizsgált terület magában foglalja a fővárost, és a változás minden téren jelentős, a magukat határozottan felekezeten kívülinek vallók aránya 10% alatt volt, a maximális érték nem éri el a népesség negyedét (érdekes módon Budapesten ez csak 20% körüli, két alföldi település vezet: Kiskunhalas és meglepő módon Örkény), míg néhány településen a jelenség gyakorlatilag nem

létezik. A kép tehát vegyes, dinamikus demográfiai és társadalmi, gazdasági, kulturális változás folyik, és emellett kétségkívül fennmaradnak tradicionális értékek, még ha ezek tartalmát, konkrét demográfiai következményeit nem is ismerjük.

A kérdés tehát az, hogy a jelentős változások közepette a területi differenciákból, a demográfiai viselkedés térszerkezetéből, a demográfiai és társadalmi változók összefüggéséből fennmaradt-e valami. Először az első időmetszetet vesszük szemügyre, itt és a továbbiakban is csak egykorú vagy korábbi változókat vizsgálunk, mindvégig tartózkodunk attól, hogy valamely jelenséget időben későbbi jelenséggel próbáljunk magyarázni.

*2. Demográfiai és társadalmi-gazdasági változók összefüggései,
Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1900–1910*
*Correlation between some demographic and social and economic variables,
county Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900–1910*

	elváltak % 1910	nyers szül. ar. 1901–1910	illeg. 1901–1910	írolvas. 1910	ipforg. 1900
nyers szül. ar. 1901–1910	-0,611**				
illeg. 1901–1910	0,174*	-0,259**			
írolvas. 1910	0,155*	-0,358**	0,112		
ipforg. 1900	0,118	-0,157*	0,385**	0,335**	
ref. 1900	0,497**	-0,552**	0,154*	0,238**	-0,037

* szignifikáns 0,05 szinten.

** szignifikáns 0,01 szinten.

Figyelmesen vizsgálva a 2. tábla korrelációs arányszámait, világos, hogy az összefüggések mögött részben a településszerkezet sajátosságai, a város-falu különbségek rejlenek, és kétségkívül meghatározó a főváros szerepe. Az írni, olvasni tudás szintje kapcsolódik az iparforgalmi népesség arányához, ahogy a törvénytelen születések aránya is. Bár kétségtelenül létezett falusi törvénytelen szülés, a jelenség mégis inkább a városokhoz, nem rurális területekhez kötődött a 20. század elején. Ugyanakkor a magas születésszám éppen fordítva, negatív korrelációban áll a nem mezőgazdasági népesség, az írni-olvasni tudás és az illegitimitás arányával. Az összefüggések egy része tehát a terjedő modernizáció, urbanizáció, iparosodás következménye, a születésszámra ezek negatív hatást tesznek. Ugyanakkor látható az is, hogy az elváltak aránya a reformátusok arányával áll igen erős korrelációban, noha összefüggés mutatkozik az illegitimitással és az írni-olvasni tudással is. A reformátusok aránya viszont igen erős negatív korrelációban áll a születési arányszámmal, kapcsolódik az írástudás szintjéhez, de nem függ össze az iparforgalmi népesség arányával. Az

elváltak aránya viszont fordítottan arányos a születési arányszámmal, ez a legerősebb korreláció. A kép meglehetősen diffúz, de néhány óvatos következtetést megkockáztathatunk. Nyilvánvaló, hogy az alacsony születésszám és alacsony termékenység is, valamint az elváltak magasabb aránya részben városi, modernizációs jelenség. De mindkettő elsősorban kulturális háttérű jelenségnek látszik, a legerősebb összefüggés a reformátusok arányával mutatkozik, amely nem kizárólagosan urbánus vagy modernizációs jelenség. Vannak a megye területén tradicionális, rurális jellegű, jelentős református közösségek lakta falvak és mezővárosok, amelyekben a születési arányszám alacsonyabb, annak süllyedése korábban kezdődött, ahol a válással szembeni tolerancia nagyobb, az alfabetizáció szintje relatíve magas (Óri 2006, 2007a). Korábbi tapasztalataink alapján azt gondoljuk, hogy a demográfiai változásnak legalább két rétege érhető tetten a megyében, egy modernizációs változat a 19. század második felétől, és egy rurális változat, amely a reformátusok arányszámán keresztül jelenik meg adatainkban. Tehát a válás, de bizonyos mértékben az alacsonyabb születésszám sem egyszerűen modernizációs jelenség, hanem sok tekintetben kulturális minták, lokális hagyományok, felekezeti mentalitás, felekezeti közvetítő csatornák kérdése lehetett.

3. *Többváltozós lineáris regresszióelemzés eredménye a nyers születési arányszám és az elváltak aránya mutatóira, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye, 1900–1910*

The results of multiple linear regression-analyses for the variables of crude birth rate and the rate of the divorced, county Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1900–1910

Függő változó			Szignifikáns magyarázó változók		
	R	R ²	változó	Béta	Szign.
nyers szül. ar. 1901–1910	0,719	0,517			
			elváltak % 1910	-0,424	0,000
			illeg. 1901–1910	-0,271	0,000
			írólvas. 1910	-0,218	0,000
			ref. 1900	-0,119	0,025
elváltak % 1910	0,640	0,410			
			nyers szül. ar. 1901–1910	-0,484	0,000
			ref. 1900	0,230	0,001

A regresszió-elemzés megerősíti a fenti megállapításokat. A születésszám és válás egymás ellentettjei, de mindkét jelenség magyarázó változói között van egy jelentős felekezeti-kulturális faktor, míg a modernizációs folyamatot talán legjobban megközelítő változó, az iparforgalmi népesség aránya hiányzik a

szignifikáns magyarázó változók közül. Megismételhetjük tehát: a születésszám csökkenése és a válások gyakoribbá válása nem egyértelműen a modernizációhoz, urbanizációhoz, iparosodáshoz kötődő jelenség. Ugyanakkor természetesen továbbra is probléma a felekezeti tartalom, annak összekapcsolódása társadalmi szerkezettel, gazdálkodással, lokális gazdasági és migrációs lehetőségekkel stb. Probléma az is, hogy a regresszió-elemzés eredménye kielégítő ugyan, de így is a szignifikáns független változók a függő változók varianciájának csak felét, negyven százalékát magyarázzák, számos jelentős tényező, fontos változó nem került be modellünkbe.

4. Demográfiai és társadalmi-gazdasági változók összefüggései, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 1970
Correlation between some demographic and social and economic variables, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1970

	elvált%1970	term.1970	érett. 1970	dipl. 1970	mezg. 1970	nucl. 1970
term.1970	-0,438**					
érett. 1970	0,627**	-0,475**				
dipl. 1970	0,546**	-0,311**	0,813**			
mezg. 1970	-0,344**	0,371**	-0,601**	-0,423**		
nucl. 1970	0,418**	0,111	0,159*	0,214**	0,077	
elváltak % 1910	0,374**	-0,192**	0,061	0,134	0,1623*	0,217**
nyers szül. ar. 1901–1910	-0,338**	0,280**	-0,140	-0,190**	-0,126	0,027
illeg. 1901–1910	0,446**	-0,141	0,424**	0,441**	-0,285**	0,043
írolvas. 1910	0,245**	-0,452**	0,356**	0,200**	-0,356**	-0,153*
ipforg. 1900	0,455**	-0,309**	0,692**	0,636**	-0,538**	0,180*
ref. 1900	0,214**	-0,070	-0,033	0,009	0,118	0,232**

* szignifikáns 0,05 szinten.

** szignifikáns 0,01 szinten.

Az 1970-es népszámlálásból nyert változók érdekes elmozdulást mutatnak. Válás és házas termékenység itt is határozott negatív korrelációban állnak egymással. A válás területi mintái 1910 és 1970 között némiképp változtak, de az összefüggés így is elég erős. A válás jelensége itt már egyértelműen modernizációs jelenségnek tűnik, szoros az összefüggése az iskolázottság mutatóival, fordítottan arányos a mezőgazdasági népesség arányával, és meglepően erős összefüggést mutat a századelő urbanizációs, iparosodást jelző változóival. A reformátusok 1900-as arányával az összefüggés megmaradt, de jóval gyengébb. Az 1970-es népszámlálási házas termékenység is erősen kapcsolódik az iskolázottsági és foglalkozási mutatókhoz, de a reformátusok aránya elvesztette jelentőségét. A nukleáris családi háztartások aránya nem mutat összefüggést a házas termékenységgel, viszont kapcsolódik az elváltak arányához. Mindez arra fi-

gyelmezett, hogy a családszerkezet összetett volta nem feltétlenül jelent fokozott kontrollt, nagyobb ragaszkodást a hagyományos értékekhez, hanem egyszerűen a válás gyakoriságának van rá befolyása, a válások következtében magasabb a nukleáris családból álló háztartások aránya (elvált szülő gyermekekkel). Ugyanakkor alternatív hipotézist is megfogalmazhatunk: a többgenerációs együttélés 1970-ben már kevésbé befolyásolta a gyermekvállalást, viszont sokkal jobban a válást, amely kétségkívül sokkal radikálisabb szakítás a normákkal, mint az alacsonyabb gyermekszám. A termékenység területi mintáinak eltérését a felhasznált mutató változása következtében nehezebb mérni, mindenesetre itt is tapasztalható pozitív korreláció, tehát változás, eltolódás van, elsősorban az 1900-as ipari, kulturális centrumok felé, de a korábbi termékenységi minta részben még kitapintható. A 20. század folyamán jelentős modernizációs fejlődés történt, iparosodás, urbanizáció, amelynek centrumai jórészt megegyeznek a korábbiakkal, a modernizáció mindennél nagyobb erővel hatott a demográfiai viselkedésre, ami főleg a termékenység korábbi területi differenciáinak átrendeződésével járt. A korábbi kulturális minták szerepe sokkal kevésbé érződik.

5. Többváltozós lineáris regresszióelemzés eredménye a népszámlálási termékenység és az elváltak aránya mutatóira, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 1970

The results of multiple linear regression-analyses for the variables of marital fertility and the rate of the divorced, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 1970

Függő változó	Szignifikáns magyarázó változók				
	R	R ²	Változó	Béta	Szign.
term. 1970	0,631	0,398	elvált% 1970	-0,414	0,000
			érett. 1970	-0,240	0,003
			írolvas. 1910	-0,231	0,000
			nucl. 1970	0,273	0,000
			illeg. 1901–1910	0,160	0,018
elvált% 1970			0,797	0,635	érett. 1970
	nucl. 1970	0,332			0,000
	illeg. 1901–1910	0,211			0,000
	elváltak % 1910	0,198			0,000
	term. 1970	-0,233			0,000

A regresszió-elemzés még világosabbá teszi a fentieket: házas termékenység és válás 1970-ben szoros fordított arányosságot mutat, a válás területi mintái

kevésbé változtak, szemben a termékenységgel, a korábbi és 1970-es iskolázottsági mutatók szerepe fontos, szemben az egyszerű korrelációs elemzéssel a családösszetétel vagy a század eleji illegitimitási arány fontossá vált, de ez minden bizonnyal az ipari, urbánus centrumok erősödő hatásával magyarázható. A felekezeti-kulturális tényező szerepe a regresszió-elemzésben jelentéktelenné vált.

6. Demográfiai és társadalmi-gazdasági változók összefüggései, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 2001
Correlation between some demographic and social and economic variables, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 2001

	term2001	felkiv2001	érett2001	dipl2001	elvált2001	éltár2001	mezg2001	nucl2001
felkiv. 2001	-0,323**							
érett. 2001	-0,570**	0,634**						
dipl. 2001	-0,460**	0,590**	0,934**					
elvált. 2001	-0,245**	0,504**	0,283**	0,257**				
éltár. 2001	0,048	0,350**	-0,001	0,042	0,584**			
mezg. 2001	0,296**	-0,366**	-0,494**	-0,359**	-0,114	0,081		
nucl. 2001	0,061	0,204**	0,020	0,139	0,469**	0,292**	0,387**	
elvált. 1970	-0,325**	0,527**	0,547**	0,550**	0,613**	0,279**	-0,081	0,356**
term. 1970	0,689**	-0,295**	-0,366**	-0,230**	-0,375**	0,021	0,280**	0,046
érett. 1970	-0,497**	0,582**	0,812**	0,726*	0,389**	-0,002	-0,364**	0,148*
dipl. 1970	-0,334**	0,439**	0,650**	0,648**	0,350**	0,009	-0,229**	0,239**
mezg. 1970	0,452**	-0,550**	-0,683**	-0,522**	-0,283**	-0,032	0,751**	0,174*
nucl. 1970	0,117	0,291**	0,070	0,182*	0,478**	0,426**	0,318**	0,810**
elváltak % 1910	0,105	0,012	-0,090	-0,065	0,328**	0,088	0,090	0,349**
nyers szül. ar. 1901–1910	-0,071	-0,033	0,020	0,021	-0,280**	0,007	0,051	-0,071
illeg. 1901–1910	-0,172*	0,324**	0,399**	0,413	0,249**	0,161*	-0,258**	-0,006
írólvás. 1910	-0,290**	0,274**	0,412**	0,339	0,180*	0,135	-0,425**	-0,165*
ipförg. 1900	-0,275**	0,360**	0,532**	0,479	0,306**	0,003	-0,339**	0,121
ref. 1900	0,177*	0,192**	-0,093	-0,098	0,334**	0,317**	0,050	0,208**

* szignifikáns 0,05 szinten.

** szignifikáns 0,01 szinten.

2001-ben a népszámlálási házas termékenység területi mintája már nem mutat szignifikáns összefüggést a száz évvel korábbi születési arányszám területi megoszlásával. A térbeli átalakulás erős, a korábbi rurális gyermekszám-különbségeket a 21. század eleji (házas) termékenységi különbségek nem adják

vissza. Fogalmazhatnánk úgy is, hogy az első demográfiai átmenet idején még megfigyelhető tradicionális, mély kulturális (vagy gazdasági) gyökerű gyermekszám- vagy termékenységi különbségek a második demográfiai átmenet idejére jórészt eltűntek, átformálódtak. Erős a foglalkozási, iskolázottsági változók szerepe, itt még a 20. század elejére vonatkozó változók is értékelhető kapcsolatot mutatnak. A családi állapot esetében az elváltak aránya mellé tudjuk állítani a 2001-es népszámlálás adataiból az élettársi kapcsolatban élők arányát. Az elváltak aránya a korábbi megállapításokat támasztja alá, érdekes, hogy a 2001-es területi válási minta szorosabban kapcsolódik a reformátusok arányához, mint az 1970-es. Az élettársi kapcsolatban élők aránya azonban tartogat meglepetéseket. Területi mintája többé-kevésbé megfelel az elváltakénak, viszont az arányszám nem mutat összefüggést a házas termékenységi mutatókkal, a foglalkozási, iskolázottsági mutatókkal. Tehát nem állíthatjuk, hogy az élettársi kapcsolatban élők kevésbé volnának termékenyek, iskolázottak, inkább városiak lennének stb. Erős összefüggést az elváltak arányán kívül a nukleáris családok arányával, a felekezeten kívüliek arányával, a reformátusok arányával mutatnak. Mindez azt mutatja, hogy az élettársi kapcsolat egyaránt előfordul az alacsony iskolázottságú, termékeny, falusi háztartásokban és az iskolázottabb, alacsony termékenységgű városi háztartásokban, viszont kevésbé jellemző a többgenerációs háztartásokra. A termékenységsökkenéssel és a válások gyakoribbá válásával ellentétben, melyek korábbi többbretűségük hátterbe szorulásával a 20. század folyamán egyre inkább modernizációs jelenséggé váltak, az élettársi kapcsolat szintén többbretű, kulturális mintákat is követő jelenségnek tűnik. Minden bizonnyal – a 19. század második felének termékenységsökkenéséhez hasonlóan – több társadalmi rétegben, több szinten kezdett terjedni, és a 21. század elejére a társadalom minden rétegében előfordult. Nemcsak a modernizáció központjaihoz kötődik, hanem rurális közegben is előfordul, részben innen a kapcsolat a 20. század eleji református aránnyal. A kapcsolat természete nem világos, lehet véletlen, lehet korábbi kulturális minták továbbélése, valamilyen módon a hatalommal, tekintéllyel, államegyházzal való szembenállás hagyományának folytatása, de mindez továbbgondolást, további kutatásokat igényel.

7. Többváltozós lineáris regresszióelemzés eredménye a népszámlálási termékenység és az elváltak aránya mutatóira, a korábbi Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye települései, 2001

The results of multiple linear regression-analyses for the variables of marital fertility and the rate of the divorced, localities of the former county of Pest-Pilis-Solt-Kiskun, 2001

Függő változó	R	R ²	Szignifikáns magyarázó változók		
			változó	Béta	Szign.
term. 2001	0,799	0,638	term. 1970	0,628	0,000
			érett. 2001	-0,340	0,000
			nyers szül. ar. 1901–1910	-0,237	0,000
elvált. 2001	0,83	0,688	éltár. 2001	0,433	0,000
			nucl. 2001	0,342	0,000
			elvált% 1970	0,223	0,000
			term. 1970	-0,222	0,000
			mezg. 2001	-0,203	0,000
			nyers szül. ar. 1901–1910	-0,113	0,013
éltár. 2001	0,722	0,521	elvált. 2001	0,582	0,000
			ref. 1900	0,221	0,000
			nyers szül. ar. 1901–1910	0,234	0,000
			felkív. 2001	0,205	0,000
			illeg. 1901–1910	0,120	0,046
			érett. 1970	-0,301	0,000
			írolvas. 1910	-0,162	0,008

A regresszió-elemzés a 2001-es népszámlálási házas termékenység kapcsán a korábbi (1970-es) házas termékenységi térszerkezet fennmaradását, a 20. század eleji térszerkezet átfordulását, az alacsonyabb születési arányszámot mutató vidéki települések termékenységi rangsorának megváltozását, az iskolázottság szerepének erejét jelzi. Az elváltak arányának területi elhelyezkedése nagyban hasonlít az élettársi kapcsolatban élőkére, fontos a korábbi válási és termékenységi minta vagy a foglalkozás szerepe, és számít a háztartásszerkezet, noha ennek a kapcsolatnak a természete – mint jeleztük – nem világos. Az élettársi kapcsolatban élők aránya viszont őrzi korábbi területi kulturális mintákat, másrészt itt inkább az alacsonyabb státusú, iskolázatlanabb népesség korábbi elhelyezkedését követi.

Összefoglalás

Dolgozatunkban a két demográfiai átmenet (tehát nagyjából a 20. század eleje és a 21. század eleje közötti időszak) néhány fontos demográfiai jelenségének (születési arányszám, illetve népszámlálási házas termékenység, elváltak aránya, élettársi kapcsolatban élők aránya) területi mintáit és ezek változásait, valamint néhány lehetséges háttértényező szerepét vizsgáltuk. Az elemzés színtere egy minden tekintetben sokszínű területi egység, a hajdani Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye mintegy 200 települése volt. Az adatokat három időmetszetben próbáltuk vizsgálni (1900–1910, 1970, 2001). Az összehasonlítható területi egységek kialakításának nehézségeit, a nyers arányszámok és a kevésbé kifinomult elemzési technikák (korreláció és lineáris regresszió-elemzés) használatának problémáit ebben a dolgozatban, a kutatás jelenlegi fázisában nem tudtuk teljesen megoldani, de vizsgálódásunk így is felszínre hozott néhány figyelemre méltó, a további elemzéseket irányító szempontot.

Mindenekelőtt a vizsgált megye sokrétűségének egyik vonása az volt még a 20. század elején is, hogy gazdasági, társadalmi, kulturális és természetesen demográfiai téren is archaikus és „modern” közösségek éltek egymás mellett. A demográfiai „mozaik”, amelyet jelen esetben a születési arányszám, az elváltak vagy az illegitim születések aránya jelenített meg, nem egyszerűen egy gazdasági, társadalmi, műveltségi modernizációs folyamat függvénye volt, hanem megvoltak a rurális, a helyi gazdasági lehetőségektől és kulturális hagyományoktól befolyásolt változatai is. Mindez a születési arányszám és az elváltak arányának területi mintáiban is megfigyelhető. Adatbázisunkban a reformátusok század eleji aránya jelenítette meg azt a nehezen értelmezhető kulturális vagy társadalmi faktort, amely összekapcsolódott mind a nyers születési arányszám, mind az elváltak aránya mutatóival.

A 20. század változásai különösen a termékenység, születésszám lokális mintáit változtatták meg, formálták át. A főváros és más urbánus központok alacsony születési arányszámukkal, illetve házas termékenységükkel természetesen őrizték pozíciójukat, de a vidéki termékenységi különbségek eltűntek, átrendeződtek, a száz évvel ezelőtti különbségek ma már nemigen érezhetők. Jóval több a folytonosság az elváltak arányában, a válás gyakoriságának van területi kontinuitása, bár itt is egyre inkább az urbánus centrumok szerepe domborodik ki. Az élettársi kapcsolatban élők aránya a 2001-es népszámlálás alapján vált mérhetővé, ennek területi mintái viszont a száz évvel korábbi lokális születésszámbeli, illegitimitási, felekezeti, műveltségi differenciákkal mutatnak kapcsolatot. Ennek alapján mondhatnánk, hogy a két demográfiai átmenet területi mintái nem függetlenek egymástól, miközben a 20. század derekának változásai ezt a folytonosságot hosszabb ideig elhomályosították. De a kapcsolatok és összefüggések ennél valószínűleg bonyolultabbak, természetük nem vált itt érthetőbbé.

Annyi mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy vannak mélyen gyökerező kulturális minták, amelyek befolyásolják a demográfiai viselkedést. Az is valószínű, hogy mind az első demográfiai átmenet termékenységsökkenése, mind a második során erősödő változás az együttélések terén nem kizárólagosan modernizációs jelenség, nem egyértelműen „fentről” „lefelé”, a magasabb státusú társadalmi rétegektől az alacsonyabbak vagy a modern urbánus központoktól a rurális települések felé terjednek. Az viszont, hogy az esetenkénti területi egyezéseket, az azonos magyarázó változók szerepét hogyan kell értelmeznünk, egyelőre még nem világos, ennek a kérdésnek a megválaszolásában csak további kutatások hozhatnak előrelépést.

FORRÁSOK

- Demográfiai Évkönyv 2006. KSH, Budapest
- Népmozgalom 1901–1910. *A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként.* Budapest, 1913.
- Népszámlálás 1900. *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. I. A népesség általános leírása községenként.* Budapest, 1902.
- II. A népesség foglalkozása községenként.* Budapest, 1904.
- III. A népesség részletes leírása.* Budapest, 1907.
- Népszámlálás 1910. *A Magyar Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. V. Részletes demográfia.* Budapest, 1916.
- Népszámlálás 1970. *1970. évi népszámlálás.*
20. *Bács-Kiskun megye adatai.* KSH, Budapest, 1972.
21. *Pest megye adatai.* KSH, Budapest, 1972.
22. *Budapest adatai I.* KSH, Budapest, 1973.
- Népszámlálás 2001. *Népszámlálás 2001.*
- 6.1. *Budapest, I.* KSH, Budapest, 2002.
- 6.2. *Bács-Kiskun megye, II.* KSH, Budapest, 2002.
- 6.14. *Pest megye, II.* KSH, Budapest, 2002.
- Történeti Statisztikai Idősorok. Klingner András (főszerk.): *Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992. I. kötet. Népesség – népmozgalom.* KSH, Budapest, 1992.

IRODALOM

- Chaunu, Pierre (1998): *Felvilágosodás.* Osiris, Budapest.
- Chesnais, J. C. (1986): *La transition démographique: étapes, formes, implication économique.* INED–PUF, Paris.
- Coale, A. J. – Watkins, S. C. (eds.) (1986): *The Decline of Fertility in Europe.* Princeton University Press, Princeton.
- Coleman, David (1998): Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban. *Demográfia*, 41/2–3. 165–205.
- Dányi Dezső (1991): Bevezetés. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon), 9–20.

- Faragó Tamás (1999): Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. (Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására.) In Uő.: *Tér és idő – család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976–1992)*. Bíbor K. Miskolc, 11–33.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve*, 2. 19–63.
- Hablicsek László (1995): *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. KSH NKI Kutatási Jelentések, 54. KSH NKI, Budapest.
- Kamarás Ferenc (1991): A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon), 157–186.
- Kövér György (2001): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 11–186.
- Le Bras, Hervé (2002): A francia társadalmi szokások három komponense. In Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem*. Atelier Füzetek, L'Harmattan, Budapest, 185–206.
- Lesthaeghe, Ron (1980): On the social control of human reproduction. *Population and Development Review*, 6/4. 527–548.
- Lesthaeghe, Ron (1991): *The Second Demographic Transition in Western Countries: an Interpretation*. Interuniversity Programme in Demography, Working Paper, 1991/2. Brussels.
- Lesthaeghe, R. – Neels, K. (2002): From the first to the second demographic transition: an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, 18/4. 325–360.
- Livi Bacci, Massimo (1998): *The Population of Europe. A History*. Blackwell, Oxford.
- Livi Bacci, Massimo (1999): *A világ népességének rövid története*. Osiris, Budapest.
- Mason, K. O. (1997): Explaining fertility transitions. *Demography*, 34. 443–454.
- Melegh Attila – Őri Péter (2003): A második demográfiai átmenet elmélete. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég K. Budapest, 495–523.
- Nagy Sándor (2007): „Elváltak” és „válások”. Családi állapot és jogintézmény a 19. század második felében Budapest (Pest-Buda) példáján. *Korall*, 30. 142–157.
- Őri Péter (2003): *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. KSH NKI Kutatási Jelentések 75. KSH NKI, Budapest.
- Őri Péter (2006): Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49/4. 299–341.
- Őri Péter (2007a): *Demographic Patterns and Transitions in 18–20th Century Hungary. County Pest-Pilis-Solt-Kiskun in the Late 18th and Early 20th Centuries*. Working Papers on Population, Family and Welfare. 10. Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office, Budapest.
- Őri Péter (2007b) Család és házasodás a 18–19. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 30. 61–98.
- Őri Péter (2008): Nemzedékek és demográfiai viselkedés Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején. In Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.): *Generációk a történelemben*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 21.), Nyíregyháza, 53–76.

- Szentgáli Tamás (1991): A demográfiai átmenet elmélete. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon), 21–34.
- Szukicsné Serfőző Klára (2000): A termékenység változásának néhány jellemzője a legutóbbi nyolc évtizedben. *Demográfia*, 43/4. 445–476.
- Tárkányi Ákos (2008): A második demográfiai átmenet néhány főbb tényezője a fejlett világban és Magyarországon. *Demográfia*, 51/4. 406–440.
- Tekse Kálmán (1969): A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. *Demográfia*, 12/1–2. 23–48.
- Valkovics Emil (1982): *A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.* KSH NKI Kutatási Jelentések, 5. KSH NKI, Budapest.
- van de Kaa, Dirk (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42/1. 1–57.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
Demográfiai átmenet
Második demográfiai átmenet
Párkapcsolatok
Válás

DEMOGRAPHIC TRANSITIONS IN 20TH CENTURY HUNGARY
The spatial changes of demographic behaviour on the territory of historical county Pest, 1900–2001

Abstract

The paper examines the changes in the spatial patterns of some important demographic phenomena (on the basis of crude birth rate, number of children born by married women, rate of the divorced and cohabiting people) during the 'two demographic transitions' (roughly in the 20th century). The analysis deals not only with the spatial patterns and their changes but tries to explore some possible influencing factors of the demographic differences and changes. It examines the demographic patterns in three times (1900–1910; 1970 and 2001) in a very heterogeneous administrative unit (on the territory of county Pest-Pilis-Solt-Kiskun in 1910). In this first phase of the analysis the author had to form comparable territorial units (settlements or smaller groups of settlement). In the course of the analysis the use of crude rates and the used techniques (correlation and regression analyses) could result only in a very rough sketch, but it can be important in the later phases of the research.

One of the most considerable characteristics of the examined region (and the demographic transition) was that 'archaic' and 'modern' communities lived besides one another in economic, social, cultural and demographic respect. As it appears,

the demographic ‘mosaic’ was not a simple consequence of modernisation in economy, society, demographic behaviour and education. Demographic behaviour had surely got a lot of local versions determined by local economic possibilities and cultural traditions. Thus demographic change had also its rural versions demonstrated here by the differences of birth and divorce rates. In this case the percentage of Calvinists in 1900 (living not only in the centres of modernisation) represents that cultural or social factor, which cannot be interpreted easily, and which was strongly connected to low birth rates and relatively high percentage of the divorced.

The changes in the 20th century transformed particularly the local patterns of birth rates. The urban centres with low birth rates and low marital fertility have naturally preserved their position but the former rural differences have transformed or disappeared. There is more continuity in the proportion of the divorced, although the importance of the urban centres became stronger and stronger in the 20th century. The spatial patterns of cohabitation (on the basis of the population census of 2001) show similarity to those of birth rate, illegitimacy, denomination and literacy at the beginning of the 20th century. Therefore one can demonstrate some connection between the spatial patterns of the two demographic transitions but further research is necessary to explore the content of that connection.

It seems to be probable that there were strong cultural patterns influencing demographic behaviour during both demographic transitions. It is also probable that fertility decline during the first or spread of cohabitation during the second transition are not exclusively the results of modernisation, the new forms of demographic behaviour did not spread unanimously from the social classes of higher status toward those of lower status or from the urban centres toward the villages.

MEGŐZVEGYÜLÉS ÉS ÚJRAHÁZASODÁS SZÉKELYFÖLDI RURÁLIS KÖZÖSSÉGEKBE, 1840–1930¹

PAKOT LEVENTE

Bevezetés

A múltban a házastárs halála alapvető módon megváltoztatta a háztartás továbbélő tagjainak mindennapjait.² A haláleset következtében a megözvegyült fél elveszítette mindazokat az anyagi (tulajdon és jövedelem), érzelmi (kölsönös kommunikáció és empátia), társadalmi (társadalmi kapcsolatháló és státus) és segítő (háztartási munka és gyereknevelés) támogatásokat, amelyeket ideális esetben a házasság intézménye mindkettőjük számára nyújtott (Dribe 2007). A haláleset követő rövid időn belül a továbbélő házastársnak döntenie kellett, hogy miképp folytatja életét. Az újraraházasodás az egyik lehetséges választást jelenthetett.³

Jelen tanulmányban a megözvegyülés és újraraházasodás kérdését vizsgáljuk két székellyöldi hegyvidéki közösségben az 1840 és 1930 közötti időszakra vonatkozóan. Elsődleges célunk a megözvegyülés és újraraházasodás demográfiai jellem-

¹ A dolgozat a K 73237 számú OTKA-kutatás (*Demográfiai folyamatok és a demográfiai viselkedés térbeli differenciái a 18-20. századi Magyarországon*) keretében készült. Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis kialakítását a MTA – SYLFF Fialat Vezetők Ösztöndíja Alapítvány 2007. évi támogatása tette lehetővé. A tanulmányban hasznosított módszertani ismeretek megszerzését az ICPSR 2006. évi nyári képzési programja (*Történelmi demográfiai adatok longitudinális elemzése*) és a COST Action A34 (*Gender and Well-Being: Work, Family and Public Policies*) Rövid Időtartamú Tudományos Továbbképzése biztosította. Földházi Erzsébet és Martin Dribe hasznos tanácsokkal járultak hozzá a tanulmány elkészüléséhez. Segítségüket ezúton is köszönöm.

² A megözvegyülés és a szülők elvesztése problematikájának legújabb történelmi demográfiai és családtörténelmi megközelítésére lásd: Derosas – Oris 2002.

³ Martin Dribe és szerzőtársai svédországi falusi közösségeket vizsgálva a megözvegyülést követő alternatívák egész sorával számolnak: 1) a háztartás egyedüli személyként történő vezetése, amennyiben szükséges, családtagok vagy külső személyek munkájának igénybevétele; 2) újabb házasságkötés, ily módon biztosítva a háztartás folytonosságát; 3) saját gyerek vagy annak házastársa által vezetett háztartásba költözés; 4) saját gyerek vagy annak házastársától eltérő személy által vezetett háztartásba költözés; 5) elvándorlás a településről. Ezeket a választásokat az özvegy férfiak és nők által követett stratégiáknak tekintik, amelyek célja a házastárs elhalálása után megváltozott életkörülmények közötti boldogulás (lásd Dribe – Lundh – Nystedt 2007).

zőinek részletes megrajzolása, valamint az újrَاهázasodást meghatározó demográfiai és családi tényezők azonosítása.

A házasság biztonságot nyújtó szerepét az újabb történeti halandósági vizsgálatok is alátámasztották. Az európai és ázsiai iparosodás előtti falusi közösségekben az időskort megélt özvegy személyek a halandóság szempontjából sérülékenyebbek bizonyultak, mint a házasságban élő hasonló korú társaik (Tsuya – Nystedt 2004). Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy az újabb házasság a megözvegyült egyén számára egyfajta biztosítékot teremtett arra, hogy a fizikai, lelki és gazdasági téren megnyilvánuló sérülékenységet elkerülje.

Az újrَاهázasodási szándék azonban önmagában még nem lehetett elegendő egy újabb házasság megkötésére. Az is fontos volt, hogy az özvegy férfit vagy nőt a környezetükben élők is alkalmas partnernek tekintsék. Helyzetüket számtalan hátrány, de – amennyiben rendelkeztek tulajdonnal – bizonyos szempontból előny is jellemezte. Emelkedett életkoruk és az első házasságukból származó gyerekeik jelentették a hátrányt, ugyanakkor az a tény, hogy egy létező egzisztenciát (házat, gazdaságot és anyagi előnyöket) tudtak felajánlani, mindenképp előnyös helyzetet biztosított számukra.

Az újrَاهázasodás választását mindezek mellett jelentős mértékben befolyásolták az újrَاهázasodással kapcsolatos törvényi szabályozások és kulturális attitűdök, a különböző társadalmakra jellemző specifikus helyzetek, továbbá a helyi házassági piac. Az újrَاهázasodás költség-haszon összetevőit erősen meghatározták azok a lehetséges alternatívák, amelyeket az adott társadalmak biztosítottak. A megözvegyült személyek számára elérhető választási lehetőségek nagymértékben függtek a társadalmi nemtől, életkortól, társadalmi osztálytól és a háztartás összetételétől.

Az első házasságkötés és a nőtlen/hajadon állapot kérdéseivel összehasonlítva az újrَاهázasodás egészen az utóbbi időkig elhanyagolt területe volt a történeti demográfiának. A John Hajnal által megfogalmazott házasságkötési modell⁴ a házasság kezdeti szakaszára vonatkozik, az újrَاهázasodás éppenséggel a modell hiányzó változójának tekinthető (Saito 2005. 174.). A történeti demográfusok és a családtörténészek együttműködését éppen e téma köré szervezett 1981. évi konferencia segítette elő (Oris 2003). A konferenciakötet⁵ tanulmányai az újrَاهázasodás legfontosabb tényezőiként a társadalmi nemet és az életkort jelölték meg. A későbbi kutatások újabb szempontok – vagyoni helyzet, öröklés, nők függetlensége, csalárendszer szerepe – bevonásával bővítették ismereteinket.⁶ A legújabb vizsgálatok többváltozós statisztikai módszerek segítségével hangsúlyozzák mindazon tényezőknek a fontosságát, amelyek

⁴ Hajnal 1965.

⁵ Dupâquier 1981. A kötetről Susan Watkins által írt recenziót lásd: Watkins 1983.

⁶ Az újrَاهázasodás témakörével foglalkozó irodalom részletes áttekintését nyújtja Oris – Ochiai 2005. 63–79.

összefüggésben állhattak az újraházasodással (háztartás komplexitása, gyerekek jelenléte stb.).⁷

A megözvegyülés és az újraházasodás gyakori jelenség lehetett a 18–19. századi Magyarországon is. A család és népességtörténet területén jártas szakemberek azonban mindezidáig kevés figyelmet fordítottak az újraházasodás mintáinak, illetve az azt meghatározó mechanizmusoknak az elemzésére.

Jelen tanulmány keretében többdimenziójú elemzést végzünk. A települések és a források bemutatását követően leíró statisztikák segítségével ábrázoljuk a házasságkötés, a megözvegyülés és az újraházasodás demográfiai jellemzőit: a házasságkötések általános vonásait, a megözvegyülés életkorok szerinti gyakoriságát, a megözvegyülést követő újraházasodási hajlandóság mértékét és időbeni változásait, valamint az újraházasodást jellemző életkor és társadalmi nemek szerinti differenciákat. A tanulmány második részében az újraházasodás folyamatát eseménytörténeti modellek segítségével próbáljuk megérteni. A harmadik részben az újraházasodó férfiak és nők házastársainak fontosabb jellemzőit ismertetjük.

Elemzésünket egyetlen régió belül két falura korlátozzuk. Mindez kizárja a nagyobb területekre vonatkozó általánosítás lehetőségét. Elsődleges célunk azonban egészen másra irányul: megpróbálunk rávilágítani az újraházasodás jelentőségére és az azt meghatározó tényezőkre az iparosodás előtti agrártársadalmakban a törzscsalád-rendszer és a helyi gazdasági környezet kontextusában.

A vizsgált közösségek: Szentegyházas- és Kápolnásfalva, 1840–1930

Szentegyházas- és Kápolnásfalva egymással szomszédos települések. Erdélyben, a Hargita-hegység vonulatának déli lábánál, mintegy 860 méteres tengerszint feletti magasságban, Székelyudvarhely és Csíkszereda városok között félúton, tőlük mintegy 20–24, illetve 26–30 km távolságra találhatók. Tipikus hegyvidéki (havasalji) települések. Lakóik többsége római katolikus felekezetű. A két település együttes népessége az 1900. évi népszámlálás szerint 4000 fő.

A földrajzi közelség és az erdélyi fejedelmektől kapott közös kiváltságaik következtében a két település története szorosan összefonódott az évszázadok folyamán. Jól jelképezi mindezt, hogy 1838-ig egyetlen egyházközséget, 1876-ig pedig egyetlen közigazgatási egységet alkottak.⁸ A térség 19. századi törté-

⁷ Az újraházasodás újabb mikrotörténeti és kvantitatív megközelítései közül a teljesség igénye nélkül lásd: Breschi – Manfredini 2007; Dribe – Lundh – Nystedt 2007; Kurosu 2007a; Kurosu 2007b; Lundh 2007; McQuillan 2003; Moring 2002a; Moring 2002b; Van Poppel 1995; Van Poppel 1998.

⁸ A települések kiváltságainak történetét összefoglalja Hermann 1999; az 1870-es évekbeli közigazgatási átszervezést és a kiváltságok elvesztésének folyamatát részletesen tárgyalja Pál 2003.

netének fontos fejleménye a települések közelében található vasérclelőhelyek felfedezése és a vasérc kitermelésének megindítása. Ennek köszönhető, hogy az 1850-es években a településektől néhány kilométerre Szentkeresztbánya néven ipari telep jön létre. Az ipari telep kiegészítő kereseti lehetőségeket teremtett a helybeliek számára. Az itteni bányászat a korabeli pénzügyi és infrastrukturális viszonyok következtében mégis alapvetően kisléptékű vállalkozás maradt. Az itt élők gazdasági lehetőségei valójában a fakitermelésen és az állattenyésztésen alapultak. A fakitermeléshez kapcsolódó fafeldolgozás és fuvarozás teremtett gazdasági alapokat a kis földbirtokkal rendelkező családok számára. Az itt élő emberek gazdasági-társadalmi helyzetére jellemző a kisbirtokokon és a falvak közösségi erdőiben végzett intenzív mezőgazdasági munka.

A 20. század első évtizedéből származó demográfiai adatok feldolgozása megerősítette azt a feltételezésünket, hogy településeinket a földrajzi és a kulturális sajátosságok mellett a demográfiai viselkedés sajátos mintázatai jellemezték. A népességre jellemző dinamikus növekedés és fiatal korszerkezet mellett a relatíve magas termékenység, alacsony szintű elvándorlás, illetve a viszonylag magas csecsemő- és gyerekhalandóság jelenti az udvarhely vármegyei havasalji falvak – köztük településeink – népességének közös demográfiai jellemzőit (Pakot 2008). Ezekkel a jellemzőkkel esetenként összekapcsolódva a felekezeti hovatartozás sajátos kulturális színezetet kölcsönzött a havasalji falvak népességének.

1786 és 1869 között, mintegy 80 év alatt Szentegyházas- és Kápolnásfalva népessége megkétszereződött. A növekedés 1869 után a felnőttkori járványok (1873-as kolera), a 70-es és 80-as évek kedvezőtlen csecsemő- és gyerekhalandósági viszonyai következtében lelassult. A 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeiben ismételt növekedésnek lehetünk tanúi.

Korábbi feldolgozásaink – részben közölt, részben még publikálásra váró – eredményei szerint⁹ a nők kor-specifikus termékenysége emelkedik a 19. század második felében. A házasságkötés két fontos jellemzője annak korai és egyetemes jellege. A nők első házasságkötési átlagéletkora 20–21 év, a férfiaké 25–26 év. A nőtlen – hajadon családi állapotúak időskorúak közötti aránya alacsony. A válást szigorú egyházi és közösségi normák tiltják.¹⁰ A Római Katolikus Egyház befolyása meghatározó ezen a téren, csakúgy, mint a mindennapi élet egyéb területein.¹¹ A háztartásszerkezet leginkább a törzscsalád-

⁹ Pakot 2003; Pakot 2007.

¹⁰ A 19. században 4 házaspárt találtunk, akikről feltételezhető, hogy elváltak.

¹¹ Kistérségi és regionális léptékben szemlélve a vármegyei falvak felekezeti sokszínűsége éppen a házasságkötés különböző módon történő szabályozásában lehetett meghatározó. Jó példa erre a válás szabályozása a korszakban, hiszen a Római Katolikus Egyházzal ellentétben a Protestáns Egyházak megengedőbbek voltak e tekintetben. A vármegye protestáns felekezeti népessége által lakott falvaiban a válás – ha nem is széles körű, de mindenképpen tolerált – gyakorlatként működött. A válás intézményére és 19. századi egyházi szabályozására az Erdélyi Református Egyház keretében lásd Kolumbán 2009.

rendszerrel jellemezhető, amelyben az egyik gyerek – általában a felnőttkort megélő egyik fiú – az idős szülőkkel marad, házasságkötésekor a szülői házba viszi a feleségét. A háztartások között mégis a nukleáris családból álló típus a leginkább elterjedt, amely a kedvezőtlen felnőtt- és időskori halandósági viszonyokkal magyarázható (a szülők gyerekeik házasságkötése előtt elhaláloztak). A felnőtt férfiak jelentős gazdasági szerepének köszönhetően a házasságkötés virilokális mintát követ. Ritkán fordult elő, hogy a házas testvérek együtt éltek egy fedél alatt, amennyiben mégis, az többnyire csak időszakos megoldás volt.

Források

Választott településeink lakóinak demográfiai viselkedését az egyházi anyakönyvek adataiból rekonstruáltuk. Az 1776 és 1943 közötti egyházi anyakönyvek adataiból számítógépes adatállományt hoztunk létre. A Louis Henry és Michel Fleury által kidolgozott családrekonstitúciós módszer¹² alapelveit követve és a számítógépes adatkezelési technikák nyújtotta lehetőségeket kihasználva, hosszas és időigényes rekord-összekapcsolási műveletek során sikerült rekonstruálnunk a családok és az egyének legfontosabb demográfiai életeseményeit.

A megözvegyülés és az újrَاهázasodás vizsgálatokor kiemelt fontossággal bírnak a házasságkötési adatok. A szentegyházas- és kápolnásfalvi házasságkötéseket 1838-ig összevontan rögzítették. Kápolnásfalva egyházközségi önállósodását követően a házasságkötéseket falvanként külön anyakönyvekbe jegyezték. A 19. századi első évtizedeiben a házasságkötési bejegyzések a házasságkötés időpontját, a vőlegény és a menyasszony nevét, a szertartást végző lelkész nevét tartalmazzák. Az 1822. évtől kezdve a bejegyzések a menyasszony és vőlegény életkorára és családi állapotára vonatkozó információkkal bővülnek. Az 1840-es évektől kezdve elszórta, 1857-től pedig rendszeresen rögzítik a házasságot kötő felek lakóhelyét, vallási hovatartozását és szüleik nevét. Az 1926-os évtől a menyasszony és vőlegény születési időpontjának bejegyzése váltja a korábbi – a házassági életkor bejegyzésén alapuló – gyakorlatot. A foglalkozási – társadalmi státus szerinti különbségtételben és annak jelölésében nem beszélhetünk következetességről. A „földműves” megjelölés nagyon gyakran általános érvényű. A korabeli házassági szokásoknak megfelelően a házasságokat az esetek többségében a menyasszony lakóhelyén kötötték. Ennek következtében viszonylag megbízható képet alkothatunk a helybeli nők házasságkötéseiről, a helybeli férfiak más településeken kötött házasságai azonban ismeretlenek maradnak számunkra.

Családrekonstitúciós adataink sajátos problémát teremtenek az újrَاهázasodás vizsgálatokor. A rekonstitúciós tanulmányoknak ugyanis általában szembe

¹² Fleury – Henry 1985; Henry – Blum 1988.

kell nézniük a „kockázat alatt álló népesség” (population at risk) meghatározásával. A Louis Henry által megfogalmazott szabály szerint külön kell választani a családnak egy bizonyos időszak alatti folyamatos jelenlétét az általunk vizsgált viselkedéstől. Az újraházasodás esetében ez a szabály jelentős korlátokat eredményezett. John Knodel és Kevin McQuillan mintavételi stratégiáját¹³ követve jelen vizsgálat csupán a házaspárok egy bizonyos részét tudja figyelemmel kísérni. Olyan személyekről van szó, akik az általunk vizsgált településeken kötöttek házasságot, és akikről rendelkezésünkre áll az elhalálozásuk időpontja. Ez a konzervatív megközelítés biztosítja számunkra, hogy a megövegyülést megtapasztaló férfiak és nők megfigyelés alatt álljanak újraházasodásuk vagy elhalálozásuk időpontjáig. Ennek az eljárásnak az a hátránya, hogy a teljes népesség nem reprezentatív mintájára fókuszál, és ezzel kizárja azokat a személyeket, akik a házastársuk halála után elhagyták a települést. Az elemzés tehát alábecsüli a vándorlás és a házasságkötés közötti kapcsolatot. Vagyis, amennyiben a két településről távozó személyek házasság céljából hagyták el a települést, akkor elemzésünk alábecsüli az újraházasodás valószínűségét.

A családrekonstrukciós adatok természetéből fakadóan nem ismerjük a vándorlást. Nem ismerjük azoknak a tényleges számát, akik elhagyták a települést, és nem ismerjük az elvándorlásuk időpontját sem. Előfordulhatott, hogy más településről származó egyének a házasságuk megszűnése után visszaköltöztek a szülőfalujukba. Mások munkakeresés vagy éppenséggel újraházasodás céljából hagyhatták el a települést. Fontos tehát szem előtt tartani azt a tényt, hogy mindenik házasság felbomlása után az újraházasodás kockázatával versengő vándorlási és elhalálozási kockázatok is érvényesültek.¹⁴

Az 1. táblázat tartalmazza azokat a szempontokat, amelyek szerint a mintánkban szereplő családok és egyének egy részét kizártuk az elemzésből. Az 1830 és 1930 között házasságot kötött párok alkották a teljes mintánkat. Ebből a házaspárok mintegy 32 százaléka lemorzsolódott, mert esetükben nem ismert mindkét házastárs elhalálozásának időpontja. Amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a vizsgált településeken az összes felnőtt személy halálát regisztrálták, akkor ezek a személyek feltehetően még életben voltak az elemzett időszak végén (1830–1941),¹⁵ és a házasságkötésüket, illetve a házastársuk halálát követően elhagyták a települést.

¹³ Knodel 1988; Knodel – Lynch 1985; McQuillan 2003.

¹⁴ Az újraházasodás mérési problémáira lásd: Van Poppel 1998: 348–349; Blom 1991; Watkins 1983.

¹⁵ Az elemzés 1941. évvel történő lezárása kényszerű választás eredménye. Elsősorban annak tulajdonítható, hogy az 1941 és 1949 közötti halálozásokat tartalmazó szentegyházasfalvi egyházi anyakönyv elpusztult. Az 1949 utáni időszak halálozási adatainak, valamint a teljesnek talált kápolnásfalvi halálozási adatoknak a rögzítése jelenleg is tart. Az 1941–1949 közötti időszak adatainak pótlása a későbbiek folyamán az elemzés időbeli határainak kibővítését eredményezheti.

I. A teljes minta elemszámának csökkentése a rekonstitúciós vizsgálatban a megözvegyülés és újrَاهázasodás elemzése céljából
The diminishing number of cases in the complete sample of couples in the reconstitution study on widowhood and remarriage

A házaspárok jellemzői	N	A teljes minta %-a
Azon házaspárok, akik esetében a házasságkötés időpontja ismert (1830 és 1930 közötti időszak)*	3446	100,0
Azon házaspárok, akik esetében a házasság megszűnésének, vagyis legalább az egyik személy elhalálzásának időpontja ismert	2794	81,0
Azon házaspárok, akik esetében mindkét személy elhalálzásának időpontja ismert	2323	67,4
Azon házaspárok, akik esetében a házasság megszűnése az 1840 és 1910 közötti időszakban történt	1442	41,8
Azon házaspárok, akik esetében a házasság megszűnése az életben maradt személy 65. életéve előtt történt**	1262	36,6
Azon házasságok, akik esetében a házasság megszűnése az 1840 és 1910 közötti időszakban történt, és a házas felek közül legalább az egyik személy nőtlen/hajadon (megözvegyülési kortól függetlenül) a házasság megkötésekor***	1253	36,3

* A házasságkötések általános jellemzésekor használt minta.

** Az újrَاهázasodás elemzésekor használt minta.

*** Az első házasságot követő megözvegyülés elemzésekor használt minta.

A megözvegyülés és újrَاهázasodás vizsgálatában használt mintáink további adatszelekció eredményeként jöttek létre. Azokat a házaspárokat tartalmazzák, akik esetében a házasság megszűnése az 1840 és 1910 közötti időszakra tehető, illetve ahol az életben maradt személy megözvegyülési életkora nem haladja meg a 65. életévet. Mindezzel megpróbáltuk elkerülni, hogy az újrَاهázasodási mintánkban túlsúlyba kerüljenek a megözvegyülést idős korban megtapasztaló személyek. Példaként tekintsünk egy adott házasságot, amelynek megszűnése az 1930. évre tehető. A szelekciót megelőzően ez a házasság bekerülhetett a mintánkba, amennyiben az életben maradt személy halála a házasság felbomlását követő 11 év alatt (1941-ig) bekövetkezett. Ebben az időszakban azonban nagyobb eséllyel haláloztak el azok az özvegy személyek, akik idősek voltak a megözvegyüléskor, következésképp kevés eséllyel rendelkeztek az újrَاهázasodási piacon. Az életkor szerinti szelekció ugyancsak hasonló célt szolgált. Mintánk leszűkítése lehetővé tette, hogy a megözvegyült személyek legkevesebb 31 évig megfigyelés alatt maradjanak. Az első házasságot követő megözvegyülés elemzése megözvegyülési kortól függetlenül minden olyan házaspárra kiterjed, akik esetében a házasság megszűnése az 1840 és 1910 közötti időszakra tehető,

illetve, akik esetében legalább az egyik fél nőtlen/hajadon családi állapotú volt házasságkötésükkor.

A házasságkötések demográfiai jellemzői

1830 és 1930 között a házasságkötési anyakönyvekben rögzített 3614 házasságból mintegy 3446 házasságot, vagyis az összes házasság 95 százalékát rekonstruáltuk. A rekonstruált házasságok 71,82 százalékában nőtlen férfi és hajadon nő kötött házasságot. A vizsgált időszak alatt összességében a házasságok mintegy egynegyedére jellemző, hogy legalább az egyik házastárs özvegy. Az özvegyek jelenléte a helyi házassági piacon időben változó. Összes házasságkötéshez viszonyított százalékos arányuk az 1850-es, 1870-es években, valamint az első világháborút követő évtizedben emelkedik látványosan, amikor az általuk kötött házasságok az összes házasság mintegy egyharmadát jelentik. Legalacsonyabb értékeket az 1840-es és 1860-as években tapasztalhatunk.

Az özvegyeknek a helyi házassági piacon való jelenléte nemek szerint differenciált. Az özvegy nők az özvegy férfiaknál jellemzően alacsonyabb arányban kötnek házasságot. Az egyetlen kivételt ez alól az első világháborút követő évtized jelenti, amikor relatíve nagyszámú – férjeiket a háborúban elvesztő – fiatalon megözvegyült nő nőtlen férfival köt házasságot. A megelőző időszakokra a nőtlen férfi és özvegy nő közötti házasságok arányának alacsony szinten történő stabilitása jellemző. Időben ingadozó és magasabb az aránya az özvegy férfi és hajadon nő közötti házasságoknak. A 19. század második felének évtizedeiben arányuk gyakran meghaladja az összes házasság 10 százalékát. Ez utóbbi típusú házasságok százalékos megoszlásának értékei alapvetően együtt mozognak az özvegy férfi és özvegy nő közötti házasságok százalékos megoszlásával. Feltűnő az özvegy felek közötti házasságoknak az összes özvegy házassághoz viszonyított magas aránya. A nyugat-európai példákkal ellentétben, ahol az özvegy férfi és özvegy nő közötti házasságok az özvegyek által kötött házasságok mintegy 20 százalékát jelentik,¹⁶ ennek a házasságtípusnak a részaránya az általunk vizsgált településeken az özvegyek által kötött házasságok mintegy 40–50 százaléka körül ingadozott.

¹⁶ Lásd Oris – Ochiai 2002. 67.

2. A házasságkötések százalékos megoszlása a házastársak családi állapota és a házasságkötés időpontja szerint
Percent distribution of marriages by prior marital status and year of marriage

Házasság- kötés éve	A házastársak családi állapota a házasságkötést megelőzően									
	nőtlen férfi és hajadon nő		özvegy férfi és hajadon nő		nőtlen férfi és özvegy nő		özvegy férfi és özvegy nő		összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
1830–1839	169	75,11	18	8,00	16	7,11	22	9,78	225	100
1840–1849	243	77,64	30	9,58	19	6,07	21	6,71	313	100
1850–1859	171	61,73	34	12,27	22	7,94	50	18,05	277	100
1860–1869	276	82,14	31	9,23	9	2,68	20	5,95	336	100
1870–1879	253	65,89	44	11,46	24	6,25	63	16,41	384	100
1880–1889	297	72,09	50	12,14	23	5,58	42	10,19	412	100
1890–1899	248	74,47	35	10,51	25	7,51	25	7,51	333	100
1900–1909	261	73,11	35	9,80	21	5,88	40	11,20	357	100
1910–1919	244	72,40	26	7,72	22	6,53	45	13,35	337	100
1920–1929	315	66,45	36	7,59	69	14,55	54	11,39	474	100
1830–1929	2475	71,82	339	9,84	250	7,25	382	11,09	3446	100

A házasságkötési életkorok házasság-típusok szerinti vizsgálata az újrَاهázasodó özvegy férfiak és nők közötti, illetve az egyes csoportokon belüli különbségekre hívja fel a figyelmet (3. táblázat). A házasságot kötők és házastársaik családi állapota, illetve házasságkötési átlagéletkoruk alapján egymástól jelentősen eltérő csoportok rajzolódnak ki előttünk. Nemek szerint külön csoportokat képeznek azok a hajadon és nőtlen férfiak, akik saját családi állapotuknak megfelelő társat választanak, és azok, akik özvegy férfival vagy özvegy nővel kötnek össze életüket. A nőtlen férfiak és hajadon nők házasságkötési életkora 1–2 év eltérést mutat a házastárs családi állapota szerint. Hasonló különbségeket tapasztalhatunk az özvegy családi állapotúak házasságkötéseiben is. Az özvegy házastársat választó társaiknál átlagosan mintegy 12 évvel fiatalabbak azok az özvegy férfiak és nők, akik hajadon nővel, illetve nőtlen férfival kötnek házasságot.

A házasságtípusok százalékos megoszlását tartalmazó táblázat (2. táblázat) adataival történő egybevetések újabb összefüggésekre hívják fel a figyelmet. A hajadon nőt választó özvegy férfiak házasságkötési átlagéletkora általában csökken azokban az évtizedekben, amelyekben az ilyen típusú házasságok százalékos aránya emelkedik. Feltételezhetően ezekben az évtizedekben nagyobb mértékű lehetett a fiatalabb korban levő házas férfiak megözvegyülése, mint a korábbi, illetve későbbi évtizedekben.

3. A nők és férfiak házasságkötési életkora a házastársak családi állapota és a házasságkötés időpontja szerint

Mean age at marriage by prior marital status, sex and year of marriage

	A házastársak családi állapota a házasságot megelőzően				
	nőtlen férfi és hajadon nő	özvegy férfi és hajadon nő	nőtlen férfi és özvegy nő	özvegy férfi és özvegy nő	összesen
Férfiak házasságkötési életkora					
1830–1839	24,82	42,16	25,56	45,95	28,32
1840–1849	25,14	36,81	26,85	47,44	27,86
1850–1859	25,90	36,60	26,28	45,69	30,82
1860–1869	26,73	40,02	27,48	47,63	29,22
1870–1879	25,55	37,15	26,85	50,88	31,11
1880–1889	25,71	38,28	26,47	48,37	29,59
1890–1899	26,90	37,84	27,52	49,93	29,83
1900–1909	27,30	38,82	28,86	50,94	31,17
1910–1919	27,33	42,09	27,82	55,28	32,23
1920–1929	26,69	37,92	29,40	52,19	30,89
1830–1929	25,99	38,36	27,39	49,48	29,96
Nők házasságkötési életkora					
1830–1839	21,07	23,33	26,62	39,50	23,45
1840–1849	21,62	26,17	31,16	42,53	24,04
1850–1859	21,65	23,81	29,44	41,21	26,07
1860–1869	22,39	26,92	32,55	43,76	24,35
1870–1879	21,23	24,09	31,91	43,63	25,90
1880–1889	21,38	23,75	33,56	44,24	24,68
1890–1899	21,12	22,35	32,22	48,76	24,16
1900–1909	21,70	22,49	31,75	45,69	25,27
1910–1919	22,24	23,04	32,81	46,09	26,17
1920–1929	22,48	25,61	34,85	45,53	27,17
1830–1929	21,42	23,86	31,72	43,38	24,80

Az özvegy személyeket érintő mindhárom házassági típusnál (özvegy férfi – hajadon nő, özvegy nő – nőtelen férfi, özvegy férfi – özvegy nő) kimutatható az özvegyek házasságkötési életkorának emelkedése. Különösen hangsúlyos a házasságkötési életkor emelkedése az özvegy férfi és özvegy nő típusú házasságoknál. A férfiaknál kb. 5–6 év, nőknél pedig 3–5 év a kezdeti és az időszak végi évtizedek közötti különbség. Általános tendencia tehát a későbbi életkorban történő újravezetődés. További jellemző, hogy az özvegy nők által kötött házasságokban a házaspárok közötti életkorbeli különbségek kisebbek, mint az özvegy férfi és hajadon nő közötti házasságokban. Mindez arra is utalhat, hogy az özvegy nők által kötött házasságokban az érzelmi szempontok nagyobb sze-

repet játszhattak, vagyis ezek a házasságok szabadabb választás eredményei lehettek.

A megözvegyülés demográfiai jellemzői

Az újraházasodásnak az összes házasságon belüli arányát gyakran elemzik az újraházasodások vizsgálatánál, amelyből azonban nagyon nehéz biztos következtetéseket levonni. A vándorlásban, halálozásban és az első házasságkötések terén tapasztalható differenciák jelentős mértékben befolyásolhatják az újraházasodásnak az összes házasságon belüli százalékát. Az újraházasodás valószínűségének vizsgálatához mindenképp pontos információkkal kell rendelkezniünk a megözvegyülés jelenségéről.

A megözvegyülés jelenségének vizsgálatakor figyelmünket az egyének első megözvegyülési tapasztalatára irányítottuk. Az elemzés céljából a halandósági tábla módszerét alkalmaztuk (4. táblázat). Először kiszámoltuk a megözvegyülési eseményeket és a házasságban eltöltött személyi élet éveket mindenik korcsoportban. E két érték hányadosaként kaptuk a kor-specifikus megözvegyülési arányszámot. A hagyományos halandósági táblához hasonlóan ezt az arányszámot valószínűséggé alakítottuk, amely megadta két életkor között a megözvegyülés kockázatát. Végül ezeket a kockázatokat egy 10 000 főből álló 15 éves házasságos női és férfi kohorszra vonatkoztattuk. Láthatjuk, hogy a falusi mintánkban a 30 éves házasságos nő átlagosan 28,5 évvel később veszítette el házastársát. A hasonló életkorban levő házasságos férfi átlagosan 31,3 év múlva tapasztalta meg ugyanazt az eseményt.¹⁷

¹⁷ Összehasonlításképp a kelet-belgiumi Sart hegyvidéki településen az 1812–1900 közötti időszakban a 30 éves korban levő nők és férfiak átlagosan 33,4 év múlva veszítették el házastársukat (Alter – Capron – Neven – Oris 2002. 392).

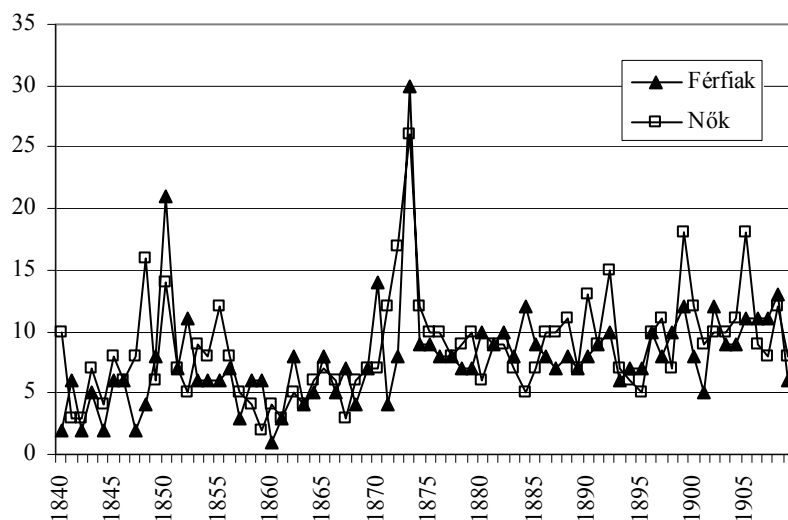
4. A megözvegyülés valószínűségének halandósági tábla módszerrel történő becslése
Widowhood tables by sex

Életkor	Férfiak				
	Házasszé- mélyi életév	Megözve- gyülések száma	Megözvegyü- lési arány- számok	Megözve- gyülési kockázatok	Hipoteti- kus túlélők
15–19	35,0	0	0,000	0,000	10000
20–24	1219,1	5	0,004	0,020	10000
25–29	3693,8	35	0,009	0,046	9798
30–34	4270,5	71	0,017	0,080	9346
35–39	4023,7	76	0,019	0,090	8599
40–44	3537,0	66	0,019	0,089	7825
45–49	2924,7	62	0,021	0,101	7131
50–54	2234,6	65	0,029	0,136	6410
55–59	1618,8	47	0,029	0,136	5536
60–64	1098,4	53	0,048	0,215	4784
65–69	581,6	34	0,058	0,254	3753
70–74	229,8	14	0,061	0,263	2800
75+	115,7	7	0,061	0,259	2063
				e20	36,0
				e30	28,1

Életkor	Nők				
	Házasszé- mélyi életév	Megözve- gyülések száma	Megözvegyü- lési arány- számok	Megözve- gyülési kockázatok	Hipoteti- kus túlélők
15–19	544,9	4	0,007	0,036	10000
20–24	3307,4	36	0,011	0,053	9643
25–29	4700,6	36	0,008	0,038	9136
30–34	4512,8	57	0,013	0,061	8793
35–39	3992,1	50	0,013	0,061	8256
40–44	3359,5	88	0,026	0,122	7754
45–49	2566,6	80	0,031	0,144	6805
50–54	1900,7	70	0,037	0,168	5822
55–59	1299,1	66	0,051	0,225	4844
60–64	749,5	56	0,075	0,312	3754
65–69	362,2	34	0,094	0,391	2582
70–74	116,7	22	0,189	0,693	1573
75+	19,4	7	0,361	0,938	482
				e20	33,2
				e30	26,0

A megözvegyülések évenkénti száma rövid- és középtávon mérsékelt ingadozást mutat (I. ábra). Egyértelmű időbeni tendenciákat nehéz megállapítanunk, hiszen az ábra egy jól meghatározott – feltehetően a teljes népességet nem reprezentáló – mintabeli népesség tapasztalatát sűríti össze. Az 1873. évi kolera-

járványhoz köthető halandósági válság hatása azonban így is élesen kirajzolódik.¹⁸

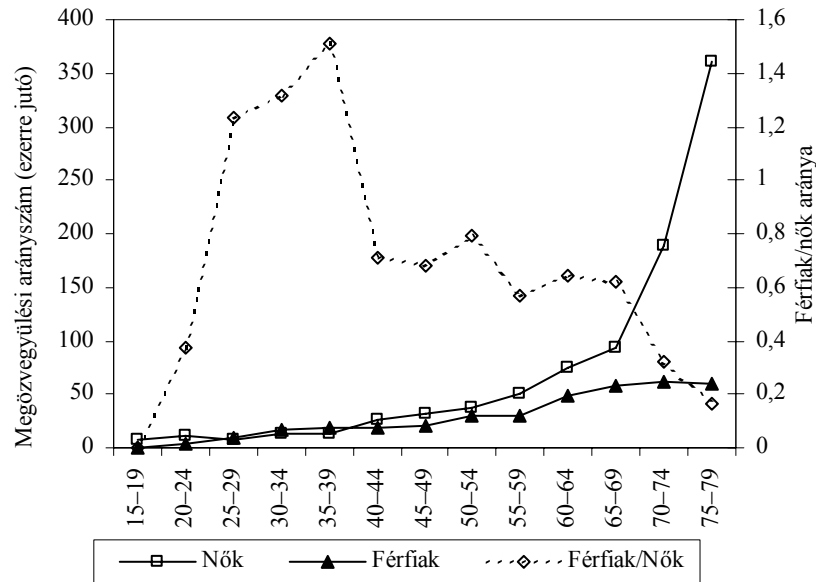

I. 15 és 65 év közötti megözvegyülések évenkénti száma, nemek szerint, 1840–1910

Number of men and women aged 15–65 becoming widowed, 1840–1910

A megözvegyült népesség életkor és nem szerinti összetételét az első házasságkötés, a halandóság és az újraházasodás gyakoriságában fellelhető eltérések komplex összefüggése eredményezte. Az életkor és nem szerinti megözvegyülési arányszámokat tartalmazó II. ábra a két utóbbi folyamat fontosságát hangsúlyozza. A megözvegyülési ráta nemek szerinti eltéréseket mutat az életút folyamán. A reprodukzív időszak alatt (20–40 év) a megözvegyülési arányszám értéke magasabb a férfiak, mint a nők körében. Mindennek a gyerekvállalással és a szüléssel kapcsolatos magasabb női halandósági kockázat állhat a háttérben. A reprodukzív időszakot követően a nők megözvegyülési arányszáma a férfiak közel kétszeresére emelkedik. Az életút e késői szakaszában tapasztalható megözvegyülési különbségeket a férfiak magasabb halandósága és a házastársak közötti életkorbeli eltérések magyarázhatják.

¹⁸ Svédországi példák szerint az iparosodás előtti időszakban a felnőtt munkás korban levő férfiak halálozásának több mint felét a járványos megbetegedések okozták (Bengtsson 2002. 98).

II. 1000 házas nőre és férfira jutó életkor-specifikus megözvegyülési arányszámok
Age-specific widowhood rates (x 1000) for men and women

Az újraházasodás demográfiai jellemzői

A megözvegyülési valószínűségeket és megözvegyülési arányszámokat tartalmazó táblák és grafikonok az özvegyi állapotba történő belépést mutatják. Az újraházasodás vizsgálata céljából az eddig követett hosszmetzeti eljárásunkat ki kellett terjesztenünk a megözvegyülést követő időszakra is. Ennek megfelelően meghatároztunk egy megfigyelési időszakot, amely a megözvegyülést követő 10 évre terjedt ki. Egy adott személyt tehát az első esemény (újraházasodás vagy elhalálozás) bekövetkeztéig, illetve – amennyiben a 10 év alatt egyik eseményre sem került sor – a megfigyelés lezárásának (10. év vége) időpontjáig követtük.

Az 5. táblázat az újraházasodás valószínűségének kumulatív értékét tartalmazza a megözvegyülést követő időszakokban. Láthatjuk, hogy az újraházasodásban erősen érvényesültek a nemek szerinti differenciák. Megözvegyülésüket követően a férfiak a nőkhez viszonyítva magasabb arányban és rövidebb időn belül kötöttek új házasságot. A nők újraházasodási valószínűsége a gyászév (általában a megözvegyülést követő 10 hónap) eltelté után emelkedett számottevően. Összességében a férfiak mintegy kétharmadának, míg a nők kb. 42

százalékának sikerült újraházasodnia a megözvegyülést követő 5 év alatt. Beigazolódni látszik tehát a makrovizsgálatok azon megállapítása, miszerint a 19. század utolsó harmadában az Erdélyi-medencében országos viszonylatban az átlagosnál magasabb volt az újraházasodó nők aránya (Faragó 2000. 434.).

5. Újraházasodó férfiak és nők kumulatív aránya az első megözvegyülést követő időszakban, megözvegyülési periódus és életkor szerint
Life-table estimates of the proportion of those remarrying, by the elapsed time since dissolution, by period of dissolution and age at widowhood

	Újraházasodók aránya					
	3 hónap	6 hónap	12 hónap	24 hónap	60 hónap	120 hónap
Férfiak						
A házasság megszűnésének időpontja						
1840–1874	0,166	0,351	0,487	0,596	0,676	0,685
1875–1909	0,184	0,336	0,449	0,565	0,633	0,652
Megözvegyülési életkor						
<35	0,309	0,530	0,716	0,849	0,902	0,911
35–44	0,223	0,448	0,603	0,735	0,815	0,829
45–54	0,140	0,307	0,395	0,527	0,626	0,641
55–64	0,063	0,129	0,209	0,257	0,297	0,310
Összesen	0,175	0,343	0,467	0,579	0,653	0,668
Nők						
A házasság megszűnésének időpontja						
1840–1874	0,020	0,055	0,162	0,301	0,451	0,509
1875–1909	0,011	0,053	0,141	0,263	0,395	0,460
Megözvegyülési életkor						
<35	0,043	0,181	0,390	0,677	0,854	0,910
35–44	0,018	0,025	0,127	0,271	0,519	0,625
45–54	0,005	0,021	0,070	0,154	0,242	0,294
55–64	0,000	0,012	0,062	0,094	0,141	0,152
Összesen	0,015	0,054	0,150	0,280	0,420	0,482

Táblázatunk szerint szoros összefüggés állt fenn a megözvegyülési életkor és az újraházasodási hajlandóság között. A 45. életév alatt megözvegyült férfiak esetében az újraházasodás szinte teljes körű. Esetükben figyelemre méltó a megözvegyülés és az újraházasodás időpontja között eltelt periódus rövidege. Mintegy 50 százalékuk a megözvegyülést követő 6 hónapon belül újraházasodott. Az újraházasodó férfiak aránya ugyanakkor a megözvegyülési életkor emelkedésével párhuzamosan csökkent. A megözvegyülést követő 10 évben az özvegygé váláskor 55–64 éves férfiaknak csupán egyharmada kötött újabb házasságot.

Az életkor hatása a nők esetében még hangsúlyosabban jelentkezik, mint a férfiaknál. A 35 év alatti életkorban megözvegyült nők nagyobb eséllyel voltak jelen a helyi házassági piacon, mint hasonló állapotban levő idősebb társaik. Több időt vártak az újraházasodásra azok, akik később jutottak özvegyi sorsra. A 45 és 54 éves kor között megözvegyülő nők közel 30 százalékának sikerült újraházasodnia, az 55–64 év közöttiek esetében csupán 15 százalékukról mondható el ugyanez.

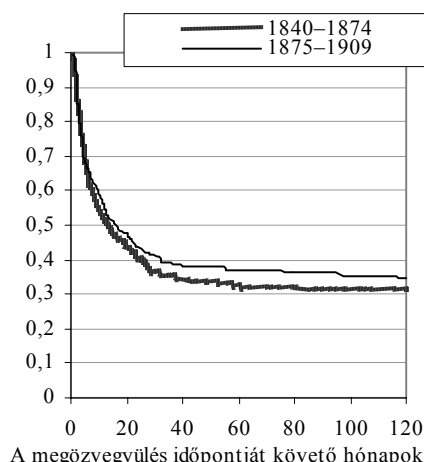
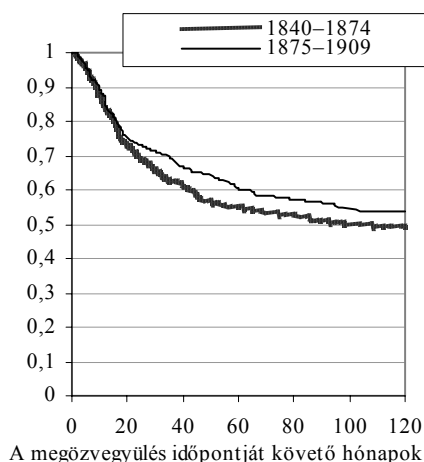
Az újraházasodók százalékos arányának történeti időszakok szerinti megoszlása enyhén csökkenő tendenciát jelez mindkét nem esetében. Egyértelmű csökkenésről azonban aligha beszélhetünk. Adataink nem igazolják a szakirodalomban fellelhető – az újraházasodás gyakoriságának csökkenésére vonatkozó – megállapításokat.

A III–VI. ábrák szemléletesebb és részleteiben gazdagabb formában támasztják alá a fenti megállapításokat. A Kaplan–Meier-féle túlélési görbék azt mutatják, hogy a megözvegyülés időpontjától eltelt hónapokkal párhuzamosan milyen mértékben csökkent az újraházasodást meg nem tapasztaló nők és férfiak aránya. Kumulatív értékekről lévén szó a görbék formája monotonon csökkenő. A túlélési görbékből információkat nyerhetünk az újraházasodás kockázatának változásáról és a kockázat alatt álló egyének arányáról is. A túlélési görbék meredeken csökkennek azokban az időszakokban, amikor újraházasodás kockázata magas. A görbe elnyújtott – lassan csökkenő vagy egyenes – formát ölt az alacsony újraházasodási kockázattal jellemezhető időszakokban.

Ábráink szerint az újraházasodás nemek szerinti különbségei még inkább hangsúlyosak. Miközben az újraházasodó férfiak többsége az első két évben megházasodott, addig a nők körében az újraházasodás időben elnyújtottabb jelenség, és kiterjedt a megözvegyülést követő 5 évre. A házastárs halála okozta negatív stresszre adott válasz a férfiak körében relatív gyorsabb, mint a nők esetében. A nők körében tehát hosszabb alkalmazkodási folyamatról beszélhetünk.

Az életkor negatív hatása a férfiaknál az 55–64 évesek között érvényesült a leginkább. A fiatalabb korcsoportok esetében a megözvegyülést követő első hónapokban az újraházasodás kockázata majdnem azonos, a görbék egymáshoz közeli. Mindez azt jelzi számunkra, hogy az életkor negatív hatása lassan és fokozatosan érvényesült a megözvegyülést követő időszakban. Az életkor negatív hatása a nők körében hangsúlyosabb volt, és a megözvegyülést követően azonnal kifejtette hatását.

A megözvegyülési periódus negatív hatása a megözvegyülést követő első évek után jelentkezett mindkét nem esetében. A nők esetében ez a hatás hangsúlyosabban érvényesült, mint a férfiaknál. Úgy tűnik, hogy az 1875 és 1910 közötti időszakban az újraházasodás időzítése egyre inkább egy jól meghatározott időszakra (a megözvegyülést követő első évekre) összpontosult. A 19. század utolsó negyedében és a 20. század első évtizedében a megözvegyülést követő alkalmazkodás folyamata rövidebb időtartamra terjedt ki, a periódus negatív hatása általában a megözvegyülést követő 3. évtől kezdve érvényesült.

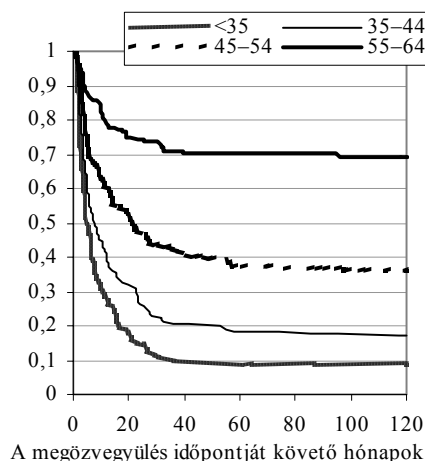
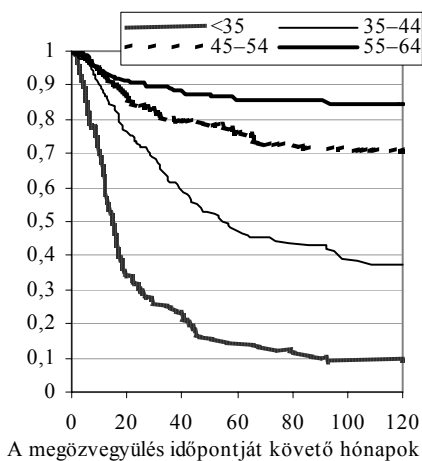

III. Újraházasodó nők aránya a házasság megszűnését követő időszakban megözvegyülési periódusok szerint (Kaplan–Meier-féle túlélési becslések)

Proportions of remarrying women by elapsed time since dissolution, by period of dissolution (Kaplan–Meier survivor estimates)

IV. Újraházasodó férfiak aránya a házasság megszűnését követő időszakban megözvegyülési periódusok szerint (Kaplan–Meier-féle túlélési becslések)

Proportions of remarrying men by elapsed time since dissolution, by period of dissolution (Kaplan–Meier survivor estimates)

V. Újraházasodó nők aránya a házasság megszűnését követő időszakban megözvegyülési életkor szerint (Kaplan–Meier-féle túlélési becslések)

Proportions of remarrying women by elapsed time since dissolution, by age at widowhood (Kaplan–Meier survivor estimates)

VI. Újraházasodó férfiak aránya a házasság megszűnését követő időszakban megözvegyülési életkor szerint (Kaplan–Meier-féle túlélési becslések)

Proportions of remarrying men by elapsed time since dissolution, by age at widowhood (Kaplan–Meier survivor estimates)

A férfiak és nők közötti újrահázasodási differenciák lehetséges magyarázataként érdemes áttekintenünk azt az 5 érvet, amelyeket Christer Lundh svédországi kutató fogalmazott meg (Lundh 2007. 378–379). Úgy gondoljuk, hogy településeinken különböző mértékben ugyan, de mindenik magyarázat érvényesülhetett. Lundh szerint a házasságkötési esélyekben meglévő nemi differenciák a következő szempontokkal magyarázhatók.

Először is, a házas férfiak számára a háztartásfő-státus teljesen elfogadott és „normális” állapot lehetett, amelyet a megözvegyülés és/vagy az újrահázasodás nem veszélyeztetett. Háztartásfőként a férfi képviselte a külvilággal (helyi közösség, a falu vezetői, esetenként a föld- vagy háztulajdonos) szemben a háztartást. A nők – különösképpen a nem paraszti rétegekben – megözvegyülésüket követően nagyon ritka esetben tudták a háztartás anyagi gondjait magukra vállalni és elhunyt férjük feladatait átvállalni. A bérelt földbirtokon gazdálkodók esetében a nőknek rövid időn belül újabb házasságot kellett kötniük a földbirtok megtartása érdekében.

Másodszor, minden bizonnyal könnyebb lehetett olyan nőt találni, aki képes a házi munka elvégzésére, mint olyan férfit, aki képes azt az anyagi támaszt nyújtani, amelyet az elhalálozott férj korábban biztosított. Jövőbeni új feleségként mindazok a megözvegyült és/vagy hajadon nők szóba jöhettek, akik a házi munkát el tudták végezni. Az özvegy nők esetében új partnerként csak olyan férfi jöhetett számításba, aki képes volt az elhalálozott férj munkáit átvállalni, továbbá rendelkezett földbirtokkal, munkaszerződéssel, esetleg saját házzal. A földbirtokos réteghez tartozó özvegyasszonyoknál az elérhető férfiak korlátozott száma minden bizonnyal nehezítette, késleltette újrահázasodásukat.

Harmadszor, egy özvegy férfi jelentősebb vagyont vihetett egy újabb házasságba, mint amennyit egy özvegy nő. Ezáltal pedig a férfiak a nőknél kedvezőbb helyzetben lehettek a házassági piacon.

Negyedszer, az özvegy nő elveszíthette a tulajdonra vonatkozó törvényes jogait és háztartásfői helyzetét, amennyiben újrահázasodott. Mindez csökkentette újrահázasodási szándékát.

Végül ötödször, az újrահázasodással kapcsolatos lelki teher nagyobb lehetett a nők esetében. Főként a földbirtokkal rendelkező parasztnők körében a felnőtt gyerekek kinyilváníthatták az anyjuk újrահázasodásával szembeni negatív véleményüket. Mivel gyakori jelenségnek számított az, hogy az özvegy nők átadják a gazdaság vezetését az egyik felnőtt gyereknek, az özvegy nők újrահázasodási tervei és felnövekvő gyerekeik elvárásai konfliktusba kerülhettek egymással.

A következő fejezetben a fenti megállapítások érvényességét vizsgáljuk az eseménytörténeti módszer segítségével.

Eseménytörténeti elemzés

Az előző fejezetben rámutattunk arra, hogy az újraraházasodás mintái és esélyei életkor és nem szerint változtak. Az alábbiakban az újraraházasodás mechanizmusának megértése érdekében szakaszonként konstans eseménytörténeti modelleket használtunk. Az elemzésben használt változókat két csoportba soroltuk: 1) demográfiai változók; 2) családi kontextus változók.

A demográfiai jellemzőket két változóban összesítettük: a megözvegyülés időpontjától eltelt hónapok száma, illetve a megözvegyülési életkor. Az előző fejezetből láthattuk, hogy az újraraházasodásra leginkább a megözvegyülést követő első években került sor. A megözvegyüléstől eltelt időszakot hónapokban mérve 6 kategorikus változót hoztunk létre: 0–3 hónap, 3–6 hónap, 6–12 hónap, 12–24 hónap, 24–60 hónap, 60–120 hónap. Az elsőt referenciakategóriaként használva voltaképpen 5 dummy változót alakítottunk ki. A megözvegyülési életkorokat négy csoportba soroltuk: 35 éven aluli, 35 és 44 év közötti, 45 és 54 év közötti, illetve 55 és 64 közötti életkorban megözvegyült személyek. A 35 év alattiakat referenciakategóriaként szerepeltetve 3 dummy változót hoztunk létre. A referenciacsoport a reprodukciós életszakaszt jelöli, amelyben a nők gyerekeinek többsége megszületett.

A családi kontextust a gyerekek jelenlétére vonatkozó változókkal mértük. A gyerekek jelenlétére utaló információk vizsgálata céljából három kategorikus változót hoztunk létre. Az első változó a megözvegyülés időpontjakor életben levő 12 év alatti gyerekek jelenlétére és nemi összetételére utal: nincs gyerek; csak fiú(k); csak lány(ok); legalább 1 fiú és egy lány. Referenciakategóriaként a legutóbbi csoportot használva három dummy változót hoztunk létre. Az ellátásra szoruló gyerekek jelenlétén túlmenően a gyerekek nemi összetételének hatására is kíváncsiak voltunk. A második változó a 12 és 22 év közötti lány(ok) jelenlétére utal a megözvegyülés időpontjában: igen, illetve nem kategorikus változók. A harmadik változó a 12 és 25 év közötti fiú(k) jelenlétére utal: hasonló módon igen, illetve nem kategorikus dummy változóként.

A megözvegyülési időszakot beépítve a történeti időt is változóként használtuk. Két periódust hoztunk létre: az 1840–1874, illetve az 1875–1910 közötti időszakot. A választóvonal kijelölésében demográfiai szempontok vezettek, mégpedig az a tény, hogy 1874 után a felnőtt lakosságot is veszélyeztető járványos megbetegedések (elsősorban a kolera) fokozatosan visszaszorultak. A mintában szereplő személyek lakóhelyét ugyancsak szerepeltettük változóként az elemzésben. Az újraraházasodás elemzéséhez használt minta függő és független változók szerinti eloszlását a 6. táblázat tartalmazza. Változóink mindegyike kategoriális változó. A kategóriák összege mindenik változó esetében 100 százalék.

Az eseménytörténeti elemzést három nagyobb lépésben valósítottuk meg. A nemek szerinti különbségek hangsúlyozására először a mintában szereplő teljes

kockázat alatti népességet vizsgáltuk. Ezt követően az első házasság mintáit jellemző nemek szerinti differenciákból kiindulva, külön modellekben vizsgáltuk a férfiak és nők újraházasodásában esetlegesen mutatkozó összefüggéseket.

*6. Özvegy nők és férfiak: a minta eloszlása a változók szerint
Distribution of the sample of widows and widowers by dependent
and independent variables*

Változó	Özvegy férfiak		Özvegy nők	
	N	%	N	%
Újraházasodás				
Igen	389	63,8	286	43,5
Nem	220	36,1	371	56,4
Az özvegyiség tartama				
0–3 hónap	609	27,6	657	20,7
3–6 hónap	493	22,3	637	20,0
6–12 hónap	390	17,6	604	19,0
12–24 hónap	311	14,1	533	16,8
24–60 hónap	239	10,8	436	13,7
60–120 hónap	162	7,3	303	9,5
Megözvegyülési életkor				
<35	114	18,7	140	21,3
35–44	170	27,9	163	24,8
45–54	167	24,7	185	28,1
55–64	158	25,9	169	25,7
12 év alatti gyerekek jelenléte				
Legalább 1 fiú és 1 lány	138	22,6	114	17,3
Gyerek nélkül	287	47,1	366	55,7
Csak fiúgyerek	92	15,1	92	14,0
Csak lánygyerek	92	15,1	85	12,9
12–22 év közötti lány jelenléte				
Igen	158	25,9	204	31,0
Nem	451	74,0	453	68,9
12–25 év közötti fiú jelenléte				
Igen	180	29,5	218	33,1
Nem	429	70,4	439	66,8
A házasság megszűnésének időpontja				
1840–1874	288	47,2	295	44,9
1875–1909	321	52,7	362	55,0
Egyházközség/Falu				
Szentgyházassfalu	336	55,1	343	52,2
Kápolnásfalu	273	44,8	314	47,7

Összességében azt várjuk, hogy minél nagyobb nehézséggel nézett szembe a megözvegyült fél a háztartási munkában, annál nagyobb lehetett a motiváció az újraházasodásra. Alapfeltevésünk szerint a házasság biztonságos és kevésbé költséges lehetőséget jelentett arra, hogy a házaspár a megfelelő háztartásméretet elérjék, és a családi gazdaság keretében elvégzendő munkához a szükséges egyensúlyt megteremtsék. Mivel a falusi család a hagyományos nemi szerepek kiegyenlítésén alapult, a munka- és tevékenységszerkezetből kieső felnőtt férfi vagy női munkaerő pótlására mihamarabb szükség volt.¹⁹ Az ellátásra szoruló 12 év alatti gyerekek jelenlétét a megözvegyült házastársra háruló nehézségek jeleként értelmezzük modellünkben. A gyerekek nemi összetételében levő egyensúlytalanság ugyanakkor a családi reprodukció sikertelenségére is utalhat. Ilyen értelemben a gyerekek hiánya, illetve a kizárólag azonos nemű gyerek jelenléte az újraházasodás ösztönzőjeként is működhetett.

A munkaképes kort megért fiúk és lányok jelenléte enyhíthette a háztartásra nehezedő nehézségeket. Ennek megfelelően ezek a gyerekek az újraházasodás alternatíváját jelenthették az özvegyen maradt házastárs számára. A munkaképes kort megért lányok a háztartási munkák elvégzésével enyhíthették az özvegyen maradt férfiak számára az elhalálozott feleség hiányát. A hasonló korú fiúgyerekek az özvegyen maradt nők számára a családi gazdaság irányításában pótolhatták az elhunyt férjet. Mint ahogy már korábban említettük, az első házasságból született gyerekek öröklési, tulajdonátadási szempontból is ellenezhették az életben maradt szülő újabb házasságát, hiszen az jogos örökségük megszerzését is veszélyeztethette. Óvakodhattak ugyanakkor a mostoha szülővel és a féltestvérekkel való együttéléstől is, hiszen az felvethette a velük történő esetleges osztozkodás lehetőségét is. Ilyen értelemben azt várjuk, hogy a munkaképes korú ellentétes nemű gyerekek jelenléte csökkenti az újraházasodás kockázatát.

Az eseménytörténeti elemzés eredményei

A regresszióelemzés eredményeit a 7. 8. és 9. táblázatok tartalmazzák. Mindenik táblázat két modell eredményeit mutatja be. Az A és B modellek közötti különbség az, hogy az előbbieken az „életkori csoportok” változó hiányzik, míg az utóbbiak az összes magyarázó változót tartalmazzák. Mivel a gyerekek száma és életkora erősen korrelál a megözvegyült férfiak és nők életkorával, a gyerekek jelenlétére utaló változók hatása jelentősen módosult, amikor az életkort kontrollváltozóként használtuk. Mindenik esetben látható, hogy az életkorváltozó bevezetése javította a modellek illeszkedését. Az alábbiakban tehát elsősorban B modelljeinket kommentáljuk.

¹⁹ A falusi család keretében a hagyományos nemi szerepek komplementaritására vonatkozóan lásd: Segalen 1980. 15–16.

A 7. táblázat a relatív kockázatokat a teljes kockázati népességre vonatkozóan tartalmazza. A táblázatban a nemek szerinti differenciák élesen kirajzódnak. Eszerint a férfiak újraraházasodási kockázata több mint kétszerese a nőkének. A megözvegyülést követő időtartam, illetve az életkor előrehaladtával párhuzamosan az újraraházasodás relatív kockázata jelentősen csökken.

A férfiakra és nőkre külön-külön kidolgozott modellekben (8. és 9. táblázatok) jól látható, hogy az életkor negatív hatása erőteljesebben jelentkezik a nők, mint a férfiak esetében. A nemek szerinti különbségek ugyancsak hangsúlyosak a megözvegyülést követő időszak hatásában is. A férfiak esetében csupán a megözvegyülést követő 3. és 6. hónap közötti időszak újraraházasodási kockázata haladja meg az első három hónap alatt tapasztalható újraraházasodási kockázatot, a későbbi időszakok relatív újraraházasodási kockázata lecsökken. A nők esetében viszont az első három hónap újraraházasodási kockázatánál lényegesen magasabbak a későbbi időszekekre jellemző kockázatok (kivéve az utolsó periódust).

A történeti periódus hatása mindhárom népesség esetében pozitív, vagyis az elvárásokkal ellentétben az újraraházasodás kockázata enyhén növekedik. Az eredmények azonban nem szignifikánsak. Sem a hatást, sem az eredmények megbízhatóságát tekintve nem találtunk különbséget az egyházközségek között. Előzetes ismereteink alapján erre számítottunk, hiszen szomszédos településekről lévén szó, az alapvető demográfiai, családi viszonyokban több lehetett a közös, mint az eltérő elem.

Az ellátásra szoruló gyerekek hatását vizsgálva láthatjuk, hogy a megözvegyült házsfélre nehezedő teher nagysága ösztönző hatással bírt az újabb házasságkötésre. A teljes kockázati népesség esetében (7. táblázat), a 12 év alatti gyerek nélküli személyek újraraházasodási kockázata szignifikánsan alacsonyabb, azokénál, akik legalább 1 fiú- és 1 lánygyerekekkel rendelkeznek a megözvegyülés időpontjában. Amennyiben nemek szerint külön-külön vizsgáljuk a kiskorú gyerekek jelenlétének hatását, láthatjuk, hogy ez a hatás elsősorban a férfiak esetében számottevő. Mindazon férfiak esetében, akiknek a megözvegyülésüket követően kiskorú fiú- és lánygyerekekről kell gondoskodniuk, 25 százalékkal magasabb az újabb házasság valószínűsége, mint azoknál, akiknek nincs egyetlen hasonló korban levő gyerekük sem.

A munkaképes korú lányok jelenléte sem a férfiak, sem a nők esetében nem befolyásolja az újraraházasodás relatív kockázatát. Ezzel szemben a munkaképes korú fiatal fiúgyerekek jelenlétének hatása egyértelműen negatív hatást gyakorol az újraraházasodás kockázatára. A fiatal fiúgyerekekkel nem rendelkezőkhöz viszonyítva mintegy 30 százalékkal alacsonyabb az újraraházasodás kockázata azon nők körében, akik családjában fiatal munkaképes korú fiúgyerek található. A fiatal felnőtt fiúgyerek jelenléte a férfiak körében is csökkenti az újraraházasodás kockázatát, jóllehet ez az eredmény nem bizonyult szignifikánsnak.

7. Relatív újraházasodási kockázatok, teljes kockázat alatti népesség
Relative risk of remarriage, total population at risk

Változók	A modell		B modell	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Az özvegyesség tartama				
0–3 hónap	1.000	ref.	1.000	ref.
3–6 hónap	1.343	0.022	1.400	0.009
6–12 hónap	0.874	0.290	0.950	0.691
12–24 hónap	0.613	0.000	0.712	0.007
24–60 hónap	0.242	0.000	0.299	0.000
60–120 hónap	0.062	0.000	0.078	0.000
Nem				
Nő	1.000	ref.	1.000	ref.
Férfi	2.006	0.000	2.386	0.000
Megözvegyülési életkor				
<35			1.000	ref.
35–44			0.557	0.000
45–54			0.305	0.000
55–64			0.129	0.000
12 év alatti gyerekek jelenléte				
Legalább 1 fiú és 1 lány	1.000	ref.	1.000	ref.
Gyerekek nélkül	0.390	0.000	0.769	0.013
Csak fiúgyerekek	0.824	0.103	0.876	0.266
Csak lánygyerekek	0.942	0.612	0.953	0.682
12–22 év közötti lány jelenléte				
Nem	1.000	ref.	1.000	ref.
Igen	0.725	0.001	0.961	0.707
12–25 év közötti fiú jelenléte				
Nem	1.000	ref.	1.000	ref.
Igen	0.600	0.000	0.816	0.050
A házasság megszűnésének időpontja				
1840–1874	1.000	ref.	1.000	ref.
1875–1909	0.959	0.600	1.066	0.414
Egyházközség/Falu				
Szentegyházsfalu	1.000	ref.	1.000	ref.
Kápolnásfalu	1.064	0.420	1.053	0.507
Események				
Teljes kockázati idő		675		675
Max. Log Likelihood		64768		64778.
LR statisztikai teszt		-1744.7		-1642.9
Teljes P-érték		936		1140
		0.000		0.000

8. Relatív újrահázasodási kockázatok, férfiak
Relative risk of remarriage, male population at risk

Változók	A modell		B modell	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Az özvegyesség tartama				
0–3 hónap	1.000	ref.	1.000	ref.
3–6 hónap	1.290	0.067	1.349	0.032
6–12 hónap	0.604	0.001	0.661	0.007
12–24 hónap	0.354	0.000	0.408	0.000
24–60 hónap	0.106	0.000	0.127	0.000
60–120 hónap	0.013	0.000	0.015	0.000
Megözvegyülési életkor				
<35			1.000	ref.
35–44			0.710	0.013
45–54			0.452	0.000
55–64			0.181	0.000
12 év alatti gyerekek jelenléte				
Legalább 1 fiú és 1 lány	1.000	ref.	1.000	ref.
Gyerekek nélkül	0.448	0.000	0.762	0.051
Csak fiúgyerekek	0.831	0.229	0.866	0.353
Csak lánygyerekek	0.940	0.695	0.936	0.675
12–22 év közötti lány jelenléte				
Nem	1.000	ref.	1.000	ref.
Igen	0.816	0.111	0.975	0.859
12–25 év közötti fiú jelenléte				
Nem	1.000	ref.	1.000	ref.
Igen	0.688	0.003	0.871	0.311
A házasság megszűnésének időpontja				
1840–1874	1.000	ref.	1.000	ref.
1875–1909	0.959	0.692	1.043	0.688
Egyházköség/Falu				
Szentegyházásfalu	1.000	ref.	1.000	ref.
Kápolnásfalu	1.141	0.200	1.136	0.217
Események				
Teljes kockázati idő		389		389
Max. Log Likelihood		23502		23502
LR statisztikai teszt		-934.0		-890.6
Teljes P-érték		664		751
		0.000		0.000

9. Relatív újraházasodási kockázatok, nők
Relative risk of remarriage, female population at risk

Változók	A modell		B modell	
	Relatív kockázat	P-érték	Relatív kockázat	P-érték
Az özvegyesség tartama				
0–3 hónap	1.000	ref.	1.000	ref.
3–6 hónap	2.624	0.010	2.684	0.008
6–12 hónap	3.576	0.000	3.806	0.000
12–24 hónap	3.024	0.001	3.589	0.000
24–60 hónap	1.430	0.287	1.865	0.065
60–120 hónap	0.483	0.047	0.676	0.289
Megözvegyülési életkor				
<35			1.000	ref.
35–44			0.386	0.000
45–54			0.159	0.000
55–64			0.075	0.000
12 év alatti gyerekek jelenléte				
Legalább 1 fiú és 1 lány	1.000	ref.	1.000	ref.
Gyerekek nélkül	0.315	0.000	0.937	0.704
Csak fiúgyerekek	0.844	0.363	0.992	0.967
Csak lánygyerekek	0.976	0.894	1.164	0.401
12–22 év közötti lány jelenléte				
Nem	1.000	ref.	1.000	ref.
Igen	0.597	0.000	0.988	0.944
12–25 év közötti fiú jelenléte				
Nem	1.000	ref.	1.000	ref.
Igen	0.315	0.000	0.704	0.027
A házasság megszűnésének időpontja				
1840–1874	1.000	ref.	1.000	ref.
1875–1909	0.996	0.977	1.158	0.225
Egyházközség/Falu				
Szentegyházásfalu	1.000	ref.	1.000	ref.
Kápolnásfalu	0.916	0.467	0.915	0.463
Események				
Teljes kockázati idő		286		286
Max. Log Likelihood		41265		41265
LR statisztikai teszt		-748.4		-681.7
Teljes P-érték		270		403
		0.000		0.000

Az új házastárs jellemzői

Az újraházasodás vizsgálatának további nyitott kérdése az újraházasodó férfiak és nők új házastársainak jellemzői. A rendelkezésünkre álló adatok lehetővé teszik az új házastárs családi állapotának vizsgálatát (10. táblázat). A nemek szerinti differenciák e tekintetben is fellelhetők: a megözvegyült férfiak jóval nagyobb arányban választottak hajadon nőt házastársként maguknak, mint a megözvegyült nők nőtlen férfit. A 35 év alatti személyek jelentős része hajadon/nőtlen partnerrel köti második házasságát (a férfiak 84 és a nők 62 százaléka). Hasonló megfigyelésre jutottak franciaországi és hollandiai kutatók is (Bideau 1980; Van Poppel 1995). Magyarozatuk szerint a megözvegyült személyek általában a különböző házasságokból származó nem azonos nemű gyerekeknek az új háztartásba történő integrálásának nehézségei miatt, illetve az örökösödés összetett kérdéseinek elkerülése céljából preferálták a nőtlen/hajadon és gyerektelen házastársat. Miközben az özvegy férfiak relatíve hosszú időn keresztül előnyös helyzetben lehettek a helyi házassági piacon (legalábbis erre utaló jelként értelmezhető többségük esetében az új házastárs hajadon családi állapota), a nők esetében az életkor hatása hangsúlyosabban érvényesült. Életkoruk emelkedésével párhuzamosan gyorsan csökkent azok aránya, akik nőtlen férfival kötöttek házasságot. Amint korábban hangsúlyoztuk, a férfiak előnyösebb helyzete a csalárendszer sajátosságaiban rejlett. Egy megözvegyült férfi minden bizonnyal önálló háztartással, házzal („fészekkel”) rendelkezett, amely előnyöket biztosított számára a helyi házassági piacon. A hasonló helyzetben levő nők aránya jóval kisebb lehetett, hiszen legnagyobb részüket az első házasság alkalmával kiházasították, ami a szülői otthon elhagyását is jelentette számukra. A megözvegyülés komplex örökösödési kérdéseket hozhatott felszínre. A tanulmány előző részében láthattuk, hogy a saját család, illetve az elhunyt férj családjának jellemzői (pl. felnőtt korban levő fiúgyerekek jelenléte, csakúgy, mint a nem vizsgált szülői és testvéri jelenlét) döntően befolyásolták a választást.

A 10. táblázatban ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a 45. életévet követően mindkét nem esetében egyre nagyobb az aránya az özvegy házastársat választóknak. Ezek a választások feltehetően a házastársak relatíve szabadabb döntései lehettek,²⁰ és minden bizonnyal meghatározó motivációjuk lehetett az időskori támasz kölcsönös biztosítása. A külföldi szakirodalom az idős korú özvegy személyek közötti házasságokat „támogató-segítő újraházasodásnak”

²⁰ A szabadabb döntés egyik tényezője minden bizonnyal a szülői ellenőrzés hiányából származott.

(„assistance”) nevezi. Adataink arra utalnak, hogy ez az újraházasodási forma a Székelyföldön is meghatározó lehetett.²¹

10. Az újraházasodó özvegy nők és férfiak mintabeli eloszlása megözvegyülési életkoruk és az új házastárs családi állapota szerint
Relative distribution of widows and widowers remarrying, by marital status of the new spouse and age at becoming widowed

Megözvegyülési életkor	Özvegy férfiak				Özvegy nők			
	hajadon nő		özvegy nő		nőtlen férfi		özvegy férfi	
	N	%	N	%	N	%	N	%
<35	87	84,46	16	15,53	75	61,98	46	38,01
35–44	82	58,99	57	41,00	18	19,56	74	80,43
45–54	32	31,37	70	68,62	2	3,92	49	96,07
55–64	6	13,33	39	86,66	0	0,00	22	100,00

Összegzés

A házastárs halála jelentősen befolyásolhatta az életben maradó háztartások életszínvonalát. A Székelyföldön az újraházasodás elterjedt reakció volt a házastárs elvesztése okozta stressz hatásaival szemben. Az újraházasodás gyakorisága nemzetközi – elsősorban nyugat-európai – összehasonlításban is jelentősnek bizonyult.

Az egyének számára az újraházasodás nyereséggel járhatott, de minden bizonnyal ára is volt. Következésképp nem volt elég hozzá az egyéni akarat, hanem az egyének a környezetük szemében is kelendőnek kellett lenniük a házassági piacon.

Dolgozatunk megerősítette a téma szakirodalma által már korábban megfogalmazott megállapításokat. A társadalmi nem szerepe ezen a téren hangsúlyos: a férfiak minden életkorcsoportban jóval nagyobb arányban kötöttek újabb házasságot. A különbségek az idősebb korosztályokban csökkentek. Az újraházasodási hajlandóság az életkor előrehaladtával lineárisan csökkent. Az életkor negatív hatása erősebben érvényesült a nők esetében. Az újraházasodás, amennyiben sor került rá, viszonylag rövid időn belül követte a házasság megszűnését.

A szakirodalomban fellelhető általános megállapításoktól eredményeink egy ponton eltérnek. Miközben a nyugat-európai és ázsiai közösségekkel foglalkozó

²¹ Az időskori támasz kölcsönös biztosításának egyértelmű és világos szándéka az összeházasodók részéről a korabeli írott forrásokban is fellelhető. Jó példa erre az Oláh Sándor által ismertetett 19. századi homoródalmási történet (Oláh 2007).

tanulmányok evidenciaként kezelik az újrَاهázasodási gyakoriság időbeni csökkenését, amelyet többek között a halandóság javulásával, attitűdbeli változásokkal, a helyi házassági piacok átalakulásával, a nemi szerepekkel és a család funkciójával kapcsolatos képzetek átalakulásával magyaráznak, addig a mi adataink ezt a fajta szekuláris csökkenést nem támasztják alá. Az általunk vizsgált – 1840 és 1930 közötti – időszakban az újrَاهázasodási hajlandóságnak egyáltalán nem, vagy csak nagyon enyhe csökkenését tapasztaltuk. Magyarázatul szolgálhat erre az a tény, hogy történeti távlatból szemlélve viszonylag rövid időtartamot vizsgáltunk. Másfelől pedig azt is látnunk kell, hogy az elemzésben használt minta alapvetően mezőgazdaságból élő, településeinkhez kötődő, stabil paraszti rétegekből áll. Elképzelhető, hogy a vizsgált időszakban éppen ez a réteg képes a leghosszabb ideig őrizni a hagyományosabb demográfiai magatartásformákat.

Az újrَاهázasodással összefüggésben álló tényezők vizsgálata során hangsúlyoztuk, hogy az életkor és a megözvegyülést követő időszak befolyásolta leginkább a nők és férfiak újrَاهázasodását. Mindezek mellett a megözvegyült személyek családi kontextusai is meghatározónak bizonyultak. A kiskorú és fiatal felnőtt gyerekek jelenlétére utaló változók a demográfiai jellemzők kontrollváltozóként történő bevezetését követően is szignifikáns módon befolyásolták az újrَاهázasodási kockázatokat. Eszerint a megözvegyült házastársra nehezedő teher nagysága, amelyet az ellátásra szoruló gyerekek jelenléte mutatott, elsősorban a férfiak esetében az újrَاهázasodást ösztönző tényezőnek bizonyult. A teher elviselését segítette, következésképp az újrَاهázasodás kockázatát csökkentette a munkaképes korú fiú(k) jelenléte. Mindez összefüggésben állhatott az öröklés és tulajdonátadás komplex kérdéskörével is, hiszen a fiatal fiúgyerekek jelenlétének hatása a nők esetében bizonyult szignifikánsnak. Az újrَاهázasodás hasznos eszköznnek bizonyult egy újabb család megalapítására, valamint az egyéni és háztartási továbbélés biztosítására.

A reprodukív korban levő férfiak és nők újrَاهázasodását vizsgálva ugyanakkor feltevődik a kérdés, hogy létezett-e számukra másfajta alternatíva. Hajlunk arra, hogy vizsgált közösségeinkre nézve elfogadjuk Francine Rolley kutatási tapasztalatait. Rolley az általa vizsgált franciaországi közösségekben kevés olyan nőt talált, aki szabadon, a társadalmi rend feltételezett veszélyeztetése nélkül választott volna párt magának. A második házastársat egyrészt a családok választották ki, másrészt pedig az újrَاهázasodást azok a szükségszerűségek kényszerítették ki, amelyekkel a megözvegyült nők szembenéztek (Rolley 1998: 266.).

FORRÁSOK

Szentegyházásfalvi egyházi anyakönyvek:

- Matricula Baptisatorum 1825–1845; Matricula Copulatorum 1825–1845; Matricula Defunctorum 1825–1845 Eccl. Oláhfalvensis, Eccl. Szentegyházás Oláhfalvensis. *Szentegyházásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára* (a továbbiakban: SZRKPL).
- Matricula Baptisatorum 1846–1856; Matricula Copulatorum 1846–1856; Matricula Defunctorum 1846–1856 Eccl. Szentegyházás Oláhfalvensis. *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1857–1868 Eccl. Szentegyházásfalvu. *SZRKPL*.
- Matricula Baptisatorum 1868–1879 matris Szentegyházás Oláhfalvensis. *Direcția Județeană Harghita a Arhivelor Naționale* (Állami Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, a továbbiakban: DJHAN), Fond 47, inv. 729.
- Matricula Copulatorum 1857–1893 Eccl. Szentegyházásfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 730.
- Matricula Defunctorum 1857–1873 Eccl. Szentegyházásfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 728.
- Matricula Baptisatorum 1876–1895; Matricula Copulatorum 1876–1895; Matricula Defunctorum 1876–1895 matris Szentegyházás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 731.
- Matricula Baptisatorum 1880–1894 Eccl. Szentegyházásfalvu. *SZRKPL*, VII. kötet.
- Matricula Baptisatorum 1894–1914 Eccl. Szentegyházásfalvu. *SZRKPL*, VIII. kötet.
- Matricula Defunctorum 1873–1900 Eccl. Szentegyházásfalvu. *SZRKPL*.
- Matricula Copulatorum 1893–1947 Eccl. Szentegyházásfalvu. *SZRKPL*, VI. kötet.
- Matricula Defunctorum 1900 – 1943 Eccl. Szentegyházásfalvu. *SZRKPL*.

Kápolnásfalvi egyházi anyakönyvek:

- Matricula Copulatorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *Kápolnásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára* (a továbbiakban: KRKPL). I. kötet.
- Matricula Baptisatorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.
- Matricula Defunctorum 1838–1857 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.
- Matricula Copulatorum 1857–1906 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 82.
- Matricula Baptisatorum 1857–1872 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 81.
- Matricula Defunctorum 1857–1879 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 83.
- Matricula Baptisatorum 1876–1895; Matricula Defunctorum 1880–1895 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *DJHAN*, Fond 47, inv. 85.
- Születési anyakönyv 1872–1908 Kápolnás Oláhfalvu. *DJHAN*, Fond 47, inv. 84.
- Matricula Defunctorum 1879–1902 Eccl. Kápolnás Oláhfalvensis. *KRKPL*. I. kötet.
- Matricula Copulatorum 1906–1949 Kápolnás Oláhfalvu. *KRKPL*. III. kötet.
- Matricula Baptisatorum 1908–1937 Kápolnás Oláhfalvu. *KRKPL*. IV. kötet.
- Matricula Defunctorum 1903–1942 Kápolnás Oláhfalvu. *KRKPL*. IV. kötet.
- Matricula Defunctorum 1943–1958 Kápolnás Oláhfalvu. *KRKPL*. V. kötet.

IRODALOM

- Alter, George – Capron, Catherine – Neven, Muriel – Oris, Michel (2002): Household Economy and Family Culture in Nineteenth Century East-Belgium. In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford. 389–420.
- Andorka Rudolf (1988): *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei*. KSH NKI, Budapest.
- Andorka Rudolf (2001): *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Budapest.
- Benda Gyula (2001): Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 223–249.
- Benda Gyula (2006): A magyarországi családrekonstrukció vizsgálatok mérlege. In Benda Gyula: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris, Budapest. 67–76.
- Bideau, Alain (1980): A demographic and social analysis of widowhood and remarriage: the example of the Castellany of Thoissey-en-Dombes, 1670–1840. *Journal of Family History*, 5/1. 28–43.
- Bideau, Alain – Perrenoud, Alfred (1981): Remariage et fécondité. Contribution à l'étude des mécanismes de récupération des populations anciennes. In Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne – Laslett, Peter – Livi-Bacci, Massimo, Sogner, Solvie (eds.): *Marriage and remarriage in populations of the past*. Academic Press. London – New York. 547–560.
- Blom, Ida (1991): The history of widowhood: a bibliographic overview. *Journal of Family History*, 16/2. 191–210.
- Breschi, Marco – Manfredini, Matteo – Fornasin, Alessio (2007): Remarriage in a pre-transitional Italian community. *Continuity and Change*, 22/3. 407–428.
- Dribe, Martin – Lundh, Christer – Nystedt, Paul (2007): Widowhood Strategies in Preindustrial Society. *Journal of Interdisciplinary History*, 38/2. 207–232.
- Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne – Laslett, Peter – Livi-Bacci, Massimo, Sogner, Solvie (szerk.): *Marriage and remarriage in populations of the past*. Academic Press. London – New York.
- Faragó Tamás (2000): Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In Sárkány Mihály – Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 393–483.
- Faragó Tamás (2001): Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* 19–63.
- Fleury, Michel – Henry, Louis (1985): *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Troisième édition. INED, Paris.
- Hajnal, John (1965): European marriage patterns in perspective. In Glass, D. V. – Eversley, D. E. C. (eds.): *Population in History*. Edward Arnold, London. 101–143.
- Henry, Louis – Blum, Alain (1988): *Techniques d'analyse en démographie historique*. INED, Paris.
- Hermann Gusztáv Mihály (1999): Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalú és Zetelaka. In Kiss András – Kovács Kiss György – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 138–198.

- Horváth, Róbert (1981): Le développement des remariages en Hongrie de 1890 à 1977. In Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne – Laslett, Peter – Livi-Bacci, Massimo, Sogner, Solvie (eds.): *Marriage and remarriage in populations of the past*. Academic Press. London – New York. 325–334.
- Knodel, John (1988): *Demographic behavior in the Past. A study of fourteen German village populations in the eighteenth and nineteenth centuries*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Knodel, John – Lynch, A. Katherine (1985): The decline of remarriage: evidence from German village populations in eighteenth and nineteenth centuries. *Journal of Family History*, 10/1. 34–59.
- Kolumbán Zsuzsánna (2009): A házasságok felbontásának joga és az erdélyi református egyház a 19. században. In Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet: Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kurosu, Satomi (2007a): Remarriage risks in comparative perspective: introduction. *Continuity and Change*, 22/3. 367–372.
- Kurosu, Satomi (2007b): Remarriage in a stem family system in early modern Japan. *Continuity and Change*, 22/3. 429–458.
- Kurosu, Satomi – Lundh, Christer – Breschi, Marco (2008): Remarriage, Gender and Rural Households: A Comparative Analysis of Widows and Widowers in Europe and Asia. Kézirat. Előadásként elhangzott az Amerikai Népeségtudományi Egyesület 2008. évi Konferenciáján (Annual Meeting of Population Association of America), 2008. április 17–19.
- Lundh, Christer (2007): Remarriage, gender and social class: a longitudinal study of remarriage in southern Sweden, 1766–1894. *Continuity and Change*, 22/3. 373–406.
- McQuillan, Kevin (2003): Family Composition and Remarriage in Alsace, 1750–1850. *Journal of Interdisciplinary History*, 33/4. 547–567.
- Moring, Beatrice (2002a): Systems of Survival. Continuities and Discontinuities after the Death of the Household Head in Pre-Industrial Finland. In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford. 173–193.
- Moring, Beatrice (2002b): Widowhood options and strategies in preindustrial northern Europe. Socioeconomic differences in household position of the widowed in 18th and 19th century Finland. *History of the Family*, 7. 79–99.
- Oláh Sándor (2007): ... Ép elméjén és tiszta Szólló nyelvén ... *Örökségünk*. I/1. 20–21.
- Oris, Michel (2003): Démographie historique et histoire de la famille. Deux généalogies intellectuelles. (Kézirat, előadásként elhangzott az Olaszországi Történeti Demográfusok Egyesülete (SIDES) által 2000. november 23–25. között megszervezett „La demografia storica italiana al passaggio del millennio című konferencián. Olasz nyelven megjelent: Demografia storica e storia della famiglia. Due genealogie intellettuali. In Breschi, Marco – Derosas, Renzo – Viazzo, Pier Paolo (eds.): *Piccolo è bello. Approcci microanalitici nella ricerca storico-demografica*. Forum, Udine, 13–36.
- Oris, Michel – Ochiai, Emiko (2002): Family Crisis in the Context of Different Family Systems: Framework and Evidence on «When Dad Died». In Derosas, Renzo – Oris, Michel (eds.): *When Dad Died. Individuals and families coping with family*

- stress in past societies*. Peter Lang, Bern – Berlin – Bruxelles – New-York – Frankfurt am Main – Oxford. 17–80.
- Őri Péter (2007): Család és házasodás a 18. századi Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-(Kiskun) megye, 1774–1900. *Korall*, 30. 61–98.
- Pakot Levente (2003): Szentegyházasfalu népessége, 1728–1914. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve 2003*, 237–270.
- Pakot Levente (2007): Access to marriage in a transylvanian mountain village: Kápolnásfalu 1868–1880. Kézirat. Előadásként elhangzott a „Transmission of inequality between the generations in Europe 16th-20th centuries” című konferencián, 2007 április 25–28-án, a portugáliai Minho Egyetemen.
- Pakot Levente (2008): Népesedési folyamatok és a demográfiai viselkedés kistérségi mintái. Udvarhely vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyv 2006–2008*, 123–155.
- Pál Judit (2003): *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- Rolley, Francine (1998): Les secondes nocés, une affaire de famille. Remariage, structure du ménage et mode de succession en Bourgogne du Nord aux 17e et 18e siècles. In Brunet, Guy – Fauve-Chamoux, Antoinette – Oris, Michel (eds.): *Le choix du conjoint. Premiers entretiens de la Société de Démographie Historique*, Programme Rhône-Alpes de Recherches en Sciences Humaines, Lyon. 253–272.
- Saito, Osamu (2005): The third pattern of marriage and remarriage: Japan in Eurasian comparative perspectives. In Engelen, Theo – Wolf, P. Arthur (szerk.): *Marriage and the family in Eurasia: perspectives on the Hajnal hypothesis*. Aksant. Amsterdam. 165–193.
- Segalen, Martine 1980: *Mari et femme dans la société paysanne*. Flamarion, Paris.
- Segalen, Martine (1981): Mentalité populaire et remariage en Europe occidentale. In Dupâquier, Jacques – Helin, Etienne – Laslett, Peter – Livi-Bacci, Massimo, Sogner, Solvie (szerk.): *Marriage and remarriage in populations of the past*. Academic Press, London – New York. 67– 77.
- Segalen, Martine (1985): *Quinze générations de Bas-Bretons. Parenté et société dans le pays bigouden Sud 1720-1980*. Presses Universitaires de France. Paris.
- Tsuya, O. Noriko – Nystedt, Paul (2004): Old-Age Mortality. In Bengtsson, Tommy – Campbell, Cameron – Lee, James Z. et al.: *Life under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700–1900*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts. 399–429.
- Van Poppel, Frans (1995): Widows, Widowers and Remarriage in Nineteenth-Century Netherlands. *Population Studies*, 49/3. 421–441.
- Van Poppel, Frans (1998): Nineteenth-Century Remarriage Patterns in the Netherlands. *Journal of Interdisciplinary History*, 28/3. 343–383.
- Watkins, C. Susan (1983): Book review. *Population Studies*, 37/ 1. 139–140.

Tárgyszavak:

Történeti demográfia
 Házasodás
 Megözvegyülés
 Újraházasodás

**WIDOWS, WIDOWERS AND REMARRIAGE PATTERNS IN RURAL
TRANSYLVANIA, 1840–1930***Abstract*

The paper deals with the problem of becoming widower or widow and the possibilities of remarriage in two Transylvanian rural communities in the second half of the 19th and first decades of the 20th centuries. The examined villages are Szentegyházásfalva and Kápolnásfalva (in Romanian: Vlăhița and Căpâlnița). They were typical settlements of a mountaneous district which might be representative of a larger region in economic, cultural and demographic respects. Most of the local people were Roman Catholic small-holders living on stock-breeding, tree felling, wood-working industry and carriage. The dominant form of family system was stem-family. The custom of early and general marriage was characteristic of both communities. Divorce was forbidden and marriages could be broken only by the death of one of the spouses.

The sources of the analysis were parish registers on the basis of which the author has reconstructed individual and family life courses as the elements of a family reconstitution analysis. The analysis includes only those couples who married in one of the villages and for whom the death certificates of both partners are available. In this respect, the analysis is based on a non-representative sample of the examined population.

In the first part of the analysis the author describes the demographic features of marriage, widowhood and remarriage. In the second part he examines the demographic and family-level factors determining remarriage by the help of event history analysis.

According to the results, gender differences were strong concerning the possibilities of remarriage: widowers and younger widows were in more favourable position on local marriage market. About in a quarter of the marriages at least one of the spouses was widow or widower. Among those, the most common types were the marriages between widowers and spinsters and between widowers and widows. The age gap between spouses in widows' remarriages was always smaller than in the cases of widower-spinster remarriages.

Analysing the dissolution of first marriages by the help of life table method, it appears that a married woman aged 30 lost her partner 26 years later on the average, while a married man of the same age became widowed 28 years later. The mean age at becoming widowed was very low among women as a consequence of higher male mortality and growing age gap between spouses. The annual number of those becoming widowed varied modestly in the short term, only the cholera epidemic in 1873 resulted in a larger increase of cases.

To analyse the characteristics of remarriages following widowhood, the author used a longitudinal approach observing the destiny of widows and widowers in the

years just following their spouses' death. It is obvious that remarriage was more common among males than among females: 67% of widowers and only 50% of widows succeeded in remarrying. Widowers were significantly more likely to remarry and to do so more quickly than widows did. At the same time, there is no evidence of a decline in the frequency of remarriages over time.

The results of multivariate analysis show that the age at becoming widowed was a key-element for both widows and widowers as the probability of remarrying declined in parallel with the growing age at the dissolution of marriage. The variables concerning family composition (the number, age and sex of the children living in the families) also influenced the chance of remarrying. Both in the case of men and women, the presence of children under age of 12 increased the chance of remarrying. At the same time, the presence of an adult son in the household decreased the chance of the remarriages of widows because of the problems related to inheritance.

IRODALOM

KÖNYVEK

FARAGÓ Tamás: *A múlt és a számok. Pest-Buda és környéke népessége és társadalma a 18–20. században.* (Budapest Főváros Levéltára, Várostarténeti Tanulmányok), Budapest, 2008. 421 oldal

A Budapest Főváros Levéltára által megjelentetett várostarténeti sorozat (Várostarténeti Tanulmányok) legújabb kötete Faragó Tamás tanulmányait tartalmazza. Az itt megjelent írásokat a neves történeti demográfus eredetileg az 1970-es évek és az 1990-es évek közepe között publikálta, ezek mindegyikének tárgyát a főváros vagy közvetlen környéke társadalma jelenti. A tanulmányok közös vonása az is, hogy ma már csak nehezen elérhetőek, így a Fővárosi Levéltár kiadásukkal fontos feladatot vállalt magára.

A kötet tanulmányai témájukat, de a keletkezésüket megelőző kutatásokat tekintve is három részre oszthatók. Az első rész (*A város és népessége*) a főváros 19–20. századi, alapvető demográfiai viszonyait és azok változásait tárgyalja. Ebbe a blokkba került a magyarországi városi halandósággal általánosságban foglalkozó, témáját tekintve nálunk egyedülálló tanulmány. A második rész (*Család, élet, társadalom a 18–20. században*) a fővárosi házasságkötés, család- és háztartás-szerkezet sajátosságaival foglalkozik. A harmadik fő fejezet (*Kézművesek Pest-Budán és környékén*) a Buda környéki kézművességet és a kézműves népesség bizonyos jellemzőit (házasodásuk, család- és háztartás-szerkezetük) vizsgálja. Ez utóbbi írások a legrégebbiek, a 70-80-as években keletkeztek, amikor a szerző a KSH Könyvtárának történeti-statisztikai kutatócsoportjában dolgozott. Az első blokk várostarténeti tanulmányai a 90-es évek elején keletkeztek, míg a városi halandóságról szóló írás és a második rész tanulmányai jórészt a kilencvenes évek első felének termékei. A kötet írásai a 18. század és a 20. század közepe közötti időszak népeség-fejlődésével és társadalmi viszonyaival foglalkoznak, tehát azt az időszakot ölelik föl, amelyről már vannak kvantifikálható, a demográfiai elemzés számára is hasznosítható adatok, illetve amelyet a történész-demográfus még joggal tekinthet a történeti demográfia tárgyának.

Közös pont a kötet írásaiban a kvantitatív módszerek alkalmazása és a makromegközelítési mód. A kvantifikáció a történeti demográfiában evidencia, sokkal inkább a kvalitatív elemzési módszerek alkalmazása szorul magyarázatra, bár az elmúlt két-három évtizedben már ennek is jelentős iskolái vannak. Ezért tűnik kissé furcsának a *Bevezető* némiképp apologetikus hangvétele (9. o.), ahol a szerző a kvantifikáció jogosságát bizonyítja, arra hivatkozva, hogy bizonyos társadalomtörténeti „divathullámok” nézőpontjából a statisztikai adatok elemzése már idejétmúlt dolognak tűnhet. Nos, természetesen szélsőséges vélekedések mindig előfordulnak, de a magunk részéről úgy látjuk, hogy a társadalomtörténetben, illetve a történeti demográfiában inkább a kvantifikáció kizárólagossága, *eleve feltételezett* objektivitása kérdőjeleződött meg, valamint a forráskritika iránti igény erősödött meg, és nem a statisztikai elemzés szorult háttérbe. Különösen igaz ez a történeti demográfiára, ahol egyre újabb, bonyolult matematikai-statisztikai elemzési módszerek jelennek meg és válnak igen népszerűvé (pl.

napjaink „sztárja” az eseménytörténeti elemzés). A választóvonal „avitt” és „modern” között inkább a makro- és mikroelemzés terén válik láthatóvá. A mai történeti demográfia lehetőség szerint egyéni szintű adatokat használ, igyekszik a statisztikai elemzést az aggregáció minél alacsonyabb szintjén végezni. Ez természetesen újra csak szélsőséges esetben jelenti a „makro” teljes elvetését, annak a kutatás kiindulópontjaként fontos szerepe van, segít a megfelelő kérdések megfogalmazásában, a mikroelemzéssel együtt alkalmasan lényegesen kisebb a mikroelemzésre alkalmas nominatív adatokat tartalmazó források száma, mint sok más európai országban. Másrészt az is egyértelmű, hogy Magyarországon pl. a népesedéstörténet szakmai szinten elfogadható makroszintű összefoglalása sem készült el, a hatvanas években kezdett munka máig befejezetlen. Így a makro-elemzésekre akkor is szükség van, ha a fősodorban ma már a fontos eredményeket a mikro-kutatások hozzák. Faragó tanulmányai, így az itt közöltek is, ily módon mind hiánypótlóak, létük, elkészítésük különösebb igazolásra nem szorul. Másrészt szerzőnk azt is számtalanszor kifejtette már, hogy mikro-elemzésekre, „mélyfúrásokra” szükség van az alaposabb megértés érdekében, de emellett vagy inkább ezelőtt meg kell ismerni a makro-folyamatokat, a nagy tömegeket, nagyobb régiókat jellemző demográfiai, társadalmi viszonyokat. Ehhez fel kell tárnai a forrásokat, összehasonlítással és tartalmuk elemzésével tisztázni kell forrásértéküket, használhatóságukat, alkalmassá kell őket tenni a kvantitatív elemzésre, ki kell választani a megfelelő statisztikai módszereket és elemezni kell. A kötet tanulmányai ezt a feladatot végzik el, persze különböző terjedelemben és mélységben. Mindegyik tanulmány egy-egy ösvényt nyit az ismeretlen sűrűjébe, leírja a lehetséges módszereket, a továbbhaladás lehetőségeit, felkínálja a továbbkutatás lehetőségét a reménybeli követőknek, majd máshol, más körülmények között kezdi ugyanazt, remélve, hogy a tapasztalatok összegzése akkor is képet ad a nagy egészről, ha annak működését mikroszkopikus részletességgel nem sikerül feltárnunk. A kötet minden tanulmánya a konkrét elemzésen kívül egy-egy forráscsoport, elemzési lehetőség bemutatását jelenti, nemcsak az eredményekkel, hanem a bemutatott módszerekkel, a forráskritika elvégzésével, prezentálásával is szolgálja a jövő kutatóit.

A tanulmányok egy kivételével megjelentek és lényegében az itteni formájukban olvashatóak voltak eddig is, bár – mint említettük – meglehetősen nehéz volt elérni őket, illetve ma ez részben reménytelen is. Ez mindenesetre az olvasó számára sajátos optikát állít fel. Első olvasásra a már ismert, olvasott tanulmányokhoz képest az újonnan megismertek tűnnek frissebbnek, jelentősebbnek: mindenekelőtt a budapesti házak, lakások, családok és háztartások 19. századi és 20. század első felében jellemző viszonyainak elemzése, vagy a „Pester Kundschafts und Auktionsblatt” számainak társadalomtörténeti elemzése. És valóban, az első és második rész Budáról, Pest-Budáról szóló, lényegében összekapcsolódó tanulmányai számos érdekes és a további kutatásokat megalapozó eredményt hoztak. Így feltárulnak a főváros 18-19. századi népességfejlődésének többékevésbé ismert kontúrjai mögött a lényeges részletek, lényegi különbségek. Megismerjük a gyors népességnövekedés területi (városrészek szerinti), felekezeti, etnikai, társadalmi differenciáit, kiderül, hogy a korábbi állásponttal szemben a népességnövekedés forrása nemcsak a jelentős bevándorlás volt, hanem a nagy mértékű természetes szaporodás is, amely a korszak egészére jellemző volt, de a 19. század végétől a demográfiai átmenet időszakában elsődleges fontosságúvá vált. Szemünk előtt zajlik a főváros etnikailag sokszínű népességének egységesülése, az asszimiláció folyamata. Megismerjük a

különböző városrészek építészeti képét, társadalmi összetételét, házasodási szokásait, a házasságkötések számának és az adójegyzékek bejegyzéseinek egymásra vetítéséből népességük hozzávetőleges számát és egymáshoz viszonyított arányát. Tanúi vagyunk annak, hogy a 19. század közepe és a 20. század közepe között hogyan változnak a viharosan növekvő főváros lakásviszonyai és a háztartások összetétele – megint csak városrészenként és társadalmi csoportonként. Feltárulnak a növekedés árnyoldalai, a zsúfoltság, az intimitás hiánya a szegényebb városrészekben, aminek következtében az egész város fejlődését nehezen lehet a polgárosodás fogalmával leírni az első világháború előtti korszakra vonatkozóan. A kép igazából csak a két háború között kezd megváltozni, szemléletes a Béccsel való összehasonlítás, a megkésett fejlődés, a megkésett polgárosodás fogalmainak ebben az értelemben való használata. Igen fontosnak érezzük a modernizálódó nagyvárossal kapcsolatos családtörténeti sztereotípiák megkérdőjelezését: eszerint a tradicionális, falusi társadalmakkal szemben a modern városban született volna a külvilágtól sokkal elzártabban élő nukleáris család intimitása. Ez a 19. századi Budapest társadalmának nagy részére semmiképpen sem lehetett igaz: a családok ugyan egyszerű szerkezetűek, de a laksűrűség igen magas volt, a lakást, vagy éppen az egyetlen lakószobát gyakran osztották meg más családokkal, bérlőkkel, a körfolyosós bérházakban a családok életének nagy része a nyilvánosság előtt folyt. A hirdetési újság elemzése kilóg a sorból, míg a többi tanulmány elsősorban összeírások, népszámlálások, anyakönyvek, adóösszeírások elemzésére épül, itt az újsághirdetéseken keresztül ismerjük meg a 19. század eleji pesti élet számos vonatkozását: nemcsak a lakosság anyagi kultúrájának jellegzetességeit, hanem a városban tartózkodó idegenek származási helyét, foglalkozási, társadalmi összetételét, fogadóválasztási szokásait is. Ugyanakkor alaposabban végiggondolva a dolgot, látszanak a jobban ismert tanulmányok értenyei is. Méltán sokat idézett a városi halandóságról szóló írás, amely a magyarországi 18-19. századi városi halandóságot állítja európai kontextusba, kimutatva, hogy nálunk nem lehet egységes „városi” halandóságról beszélni, nyugat-európai „urban-graveyard” típusú város talán csak Pest-Buda a 19. században. A hagyományos kisvárosok vagy az alföldi mezővárosok halandósága is magas ugyan, természetes szaporodásuk mégis jelentős, mivel termékenységük igen magas. A Buda környéki kézművesség elemzését pedig az teszi jelentőssé, hogy nemcsak a kézművesek számát tárja fel, hanem törekszik családi és háztartási viszonyaik és az ezzel összefüggő munkaszervezési módok elemzésére, föltérképezésére is.

A könyv tehát hiánypótló mű, mind a benne szereplő írások témáinak jellege, sokfélesége, mind eredményeinek jelentősége miatt. Táblázatokat, számokat is bőven tartalmaz, bizonyos értelemben ez adja a címben is kifejezett lényegét, de a szerzővel egyetértve azt mondhatjuk, hogy ezek nélkül sem a hajdani, sem a mai társadalmak nem ismerhetők meg. Aki az egykori pesti, budai és környékbeli társadalmak, illetve ezeken keresztül a régi magyarországi társadalmak megismerésére adja a fejét, vagy egyszerűen csak érdeklődik a múlt iránt, vegye kezébe a kötetet. Sokat fog tanulni belőle. Sok megrögzült nézet kérdőjeleződik meg a lapjain, általában is sok kérdés megválaszolatlan marad, de ez is a megismerést, a további kutatást szolgálja. Mindezt köszönet illeti a szerzőt, és persze a Fővárosi Levéltárat is, hogy a kötet kiadásával segítségünkre vannak ebben a tanulási folyamatban.

Őri Péter

FOLYÓIRATCIKKEK

BLATTERER, H.: Contemporary Adulthood: Reconceptualising an Uncontested Category. (A felnőttkor ma: egy nem vitatott kategória újragondolása.) *Current Sociology*, 55. 2007/6. 771–792.

A tanulmány a felnőtttség mint társadalmi kategória jelentését vizsgálja. A kérdés azért tarthat számot érdeklődésre, mert az elmúlt évtizedekben kevés szociológiai elemzés született a témában, az eddigi irodalom az egyéni, és nem a közösségi megítélést helyezi előtérbe, ugyanakkor a felnőttkori fejlődés a pszichológia fontos kérdésévé vált. A felnőttkor fogalma a szociológiában központi kategória, minden társadalmi elemzésben implicite jelen van: a társadalmi cselekvő rendszerint magától értetődően egy felnőtt, kivéve, amikor a vizsgálódás tárgyai kifejezetten a gyerekek vagy az idősök (akit szintén a felnőttekhez képest definiálnak). A felnőttkor a mindennapi diskurzusban is az életút magától értetődő középső szakasza.

A modern társadalmak nem adnak egyértelmű választ arra a kérdésre, hogy mikor kezdődik a felnőtt kor. Bár a nagykorúság elérése a jogok és kötelezettségek széles skáláját biztosítja az egyéneknek, de a felnőtté válásra általában inkább egy pszichológiai és pszicho-szociális fejlődési folyamat betetőzéseként tekintenek. A fejlődéslelektan szemszögéből nézve a felnőttektől elvárják, hogy meghozzák az életük irányát meghatározó fontos döntéseket, hogy állandó preferenciákkal, életelvekkel és egy sor társadalmi kompetenciával rendelkezzenek. A pszichológiai nézőpont lényegesnek tekinti még a munka és az intim kapcsolatok területén megteremtett stabilitást és elköteleződést. Ezek a nézetek uralják a társadalomtudományi gondolkodást – beleértve a szociológiát is –, ahol a felnőtttség elsősorban az egyén önismeretétől függ és alapvetően egy pszichológiai állapot. Azonban vannak olyan objektív jelek, amelyeket gyakran, szinte önkéntelenül is, a felnőtt státusz elérésével kapcsolnak össze: ilyen például az állandó, teljes idejű állás, a stabil partnerkapcsolat, az önálló háztartás és a gyermekvállalás. A felnőtttségnek ezen társadalmi kritériumai beépültek a nyugati társadalmak értékelési rendszerébe, referenciapontként szolgálnak annak megítélésében, hogy ki számít felnőttnek és ki nem.

A fiatal felnőttek életmódjának és értékeinek megítélése során a szociológusok továbbra is a standard felnőttkor hagyományos modelljét alkalmazzák. Ez a második világháború vége és az 1970-es évek elejének olajválságai közötti, stabilitást és folyamatos gazdasági fejlődést biztosító időszakra volt jellemző, amely ideális terepet jelentett a felnőtttség egy sajátos modelljének intézményesüléséhez. Általánosan elfogadott ideállá vált a nukleáris család, sokan korán kötöttek házasságot és alapítottak családot, a munka világát pedig kiszámíthatóság és stabilitás jellemezte. A felnőtttség objektív kritériumai viszonylag állandók és elérhetőek voltak, amelyeket széles körű társadalmi konszenzus övezett. (Bár a szerző jogosan megjegyzi, hogy ez csak a középosztályi fehér férfiakra és a világ nyugati felére volt maradéktalanul igaz.) Az, hogy jelenleg a felnőtttséget a stabilitással kapcsoljuk össze, ennek a generációnak a tapasztalataiból és várakozásaiból ered, és a standard felnőttkor normája továbbra is szilárdan tartja magát.

Amikor a jelen társadalmi tendenciáit (pl. a szülői ház későbbi elhagyása, viszonylag késői házassodás és családalapítás, vagy akár ezek elmaradása, a gyakori munkahelyváltások, az iskolapadba való visszatérés, a rövid távú célok előtérbe kerülése) a

(personhood) egyenlő, azonban a felnőtt lét normatív ideálja új meghatározást kap. Ennek megértéséhez fontos tudatosítani az elmúlt évtizedek strukturális változásait, amelyeknek következtében a felnőttként való elismerés feltételei elvesztették a stabilitásukat és pluralizálódtak. Az intim kapcsolatok időben bizonytalanokká váltak. Az egyetlen szervezetben kibontakozó hosszú távú karriernek nem csak nagyon ritkák, de a foglalkoztatók számára már nem is (annyira) kívánatosak. A munkaerőpiac a rugalmas, mobil, változásra hajlandó munkaerőt preferálja, és negatívan diszkriminálja a stabilitásra és lineáris, kiszámítható előmenetelre vágyókat. A fogyasztás és az életstílus szintén a társadalmi elismerés fontos tényezői, mára azonban elmosódott a határvonal az életkornak megfelelő és nem megfelelő fogyasztói döntések között. Ezek között a strukturális és kulturális körülmények között bizonyos beállítódások elősegítik, hogy valakit a társadalom felnőttként ismerjen el: ilyen a rugalmasság, a felelősségvállalás és a változásra való nyitottság. Vagyis jelenleg az, hogy valakit felnőttnek tekintenek-e, részben attól is függ, hogy képes-e a törékeny kapcsolatok, mülékony helyzetek, ideiglenes elköteleződések világában hatékonyan alakítani az életét. Azok a normatív elképzelések, amelyek a felnőttként való elismerés feltételeit jelentették korábban, a jelen társadalmi valóságával már nem összeegyeztethetők. Más szóval, a felnőttiség normatív alapjai már nem változatlanok.

A felnőtt státusz egyszer és mindenkorra szóló kivívása ritkán lehetséges: a társadalmi elismerést többféle módon és a társadalmi élet eltérő szinterein kell megszerezni. Eszerint lehetséges, hogy ha valakit az egyik szférában nem ismernek el, ezt máshol ellensúlyozhatja. Előfordul például, hogy valakire felnőttként tekintenek a munkahelelyén, de gyermeknevelésre nem tartják alkalmasnak; lehet, hogy valaki házas és gyermeke is van, de képtelen állást találni; lehet, hogy egy egyedülálló munkanélküli képes ösztönzést és vigaszt nyújtani másoknak. Ez részben korábban is így volt, mivel a magán és a nyilvános szférában szükséges kompetenciák nem mindig jártak együtt. A korábbi helyzet azonban két okból is különbözött a jelenlegitől. Egyrészt, akit felelősségteljesnek és felnőttnek tekintettek, az éppen ezért vitathatatlan hatalmi helyzetben volt a magánéletben, és ezt a jog is elismerte. Másrészt, korlátozott volt azoknak a szféráknak a száma, amelyben az egyén mozgott, és ahol elismerést vívhatott ki magának.

A meghosszabbodott serdülőkor tézise nem veszi figyelembe, hogy a társadalmi elismerés vonatkozásai differenciálódtak, és a felnőtt státusz elismerése töredezetté vált, mert különböző, az egyén speciális pozíciójától függő standardokra támaszkodik. A hagyományos elképzelés kiválaszt néhány szerepet, és azokból von le egy egész nemzedékre vonatkozó általános következtetéseket. Ezáltal összekeveri azt, amit az egyének bizonyos szférákban tesznek azzal, ahogy meghatározzák magukat, és ahogy a világhoz viszonyulnak. A szerző által javasolt „új felnőttkor” fogalma összhangban áll azzal a felismeréssel, hogy a társadalom többé nem a biztonságra, a kiszámíthatóságra és a hosszú távú tervezésre irányuló viselkedést ismeri el, hanem a bizonytalanságra adott racionális válaszokat: a kockázatvállalást, a rugalmasságot, a rövid távú terveket. Vagyis épp azok a viselkedésformák felelnek meg a legjobban a társadalmi elismerés jelenlegi dinamikájának, amelyeket sokan a meghosszabbodott serdülőkor jelének tekintenek. Az „új felnőttek” nem hogy egy elnyújtott serdülőkorban élnének, hanem épp ellenkezőleg, különösen jól integrálódnak a radikálisan megváltozott világba. Az „új felnőttkorral” azonosítható viselkedés azonban egyszerre lehet strukturálisan nagyra értékelt és a diskurzusok szintjén nem elfogadott, mert továbbra is elsősorban egy korábbi időszak normatív elképzeléseit azonosítják a felnőttiséggel. Blatterer szerint a

társadalmi valóság és az életvitel közötti megfelelés fel nem ismerése miatt a felnőtté válás új módozatai nem kapják meg a megfelelő társadalmi elismerést.

Murinkó Livia

WIDMER, E. D. – RITSCHARD, G.: The De-standardization of the Life Course: Are Men and Women Equal? (Az életút destandardizálódása: a nők és a férfiak egyenlők?) *Advances in Life Course Research*, 14. 2009. 28–39.

A kutatók jelentős része egyetért abban, hogy a legtöbb nyugati országban az 1960-as évekre általánossá vált a standardnak nevezett életút, amelynek során a többség mind a család, mind a munka világában azonos időben és azonos sorrendben élte át ugyanazokat az életeseményeket. Ezt egy ellentétes tendencia követte: összetettebbé, pluralizáltabbá, individualizálttá váltak az életutak. Widmer és Ritschard azt vizsgálják, hogy ez valóban így van-e, a késő modernitás általános tendenciájának tekinthető-e az életutak destandardizálódása.

A szerzők alapvető állítása, hogy a destandardizáció másként érinti a nőket és a férfiakat. Várakozásuk szerint a destandardizáció a nők esetében erősebb a munkahelyi, a férfiak esetén a családi életútban. A nők jelentős része részmunkaidőben dolgozik, amely bizonytalanabb és instabilabb foglalkoztatást jelent, mint a teljes munkaidő állások, alacsonyabb a fizetés és kevesebb az előrelépési lehetőség. Ezen kívül a nők a gyermekvállalás miatt lényegesen alacsonyabb arányban vannak jelen a munkaerőpiacon. Ezzel szemben, ami a családi életpályáját illeti, a férfiak később kötnek házasságot és később születik gyermekük, mint a nőknek, egy válás után nagyobb eséllyel házasodnak újra, és ez a második házasság nagyobb valószínűséggel végződik válással, mint az első.

Az elemzés a Svájci Háztartáspanel (SHP) 2002-es retrospektív adatait használja, amely 20 és 45 éves korok között minden évre vonatkozóan megadja a válaszadók munkaerő-piaci helyzetét és háztartásuk összetételét. A minta 1503, 45 évnél idősebb válaszadót tartalmaz, és adatai az 1910–24, 1925–45 és 1946–57 között született kohorszokat teszik összehasonlíthatóvá. Az egyének életútjának és az egyes életkorokban jellemző állapotok heterogenitásának jellemzésére az entrópia mutatóját használják. Ennek minél magasabb az értéke, az egymást követő állapotok sorozata annál inkább különbözik egymástól. Az együttélési és munkaerő-piaci pályák típusainak kialakítására az optimal matching és a hierarchikus klaszterelemzés módszerét alkalmazzák. A következő családi együttélési állapotokat különböztetik meg: mindkét vérszerinti szülővel, csak az egyik vérszerinti szülővel, az egyik vérszerinti szülővel és az ő partnerével, egyedül, partnerrel, partnerrel és vérszerinti gyermekkel, partnerrel és nem vérszerinti gyermekkel, vérszerinti gyerekkel partner nélkül, barátokkal vagy egyéb együttélési forma. A munkaerő-piaci pálya jellemzésére a következő kategóriákat használják: nappali tagozaton tanul, teljes munkaidő fizetett munkát végez, részmunkaidős fizetett munkát végez, otthon van, negatív törést (munkanélküliség, betegség, tartós rokkantság) vagy pozitív törést (külföldi út) él át.

Az eredmények szerint a háztartás-szerkezet alakulásának entrópiája az életút folyamán jelentősen változik: 20–25 éves kor között a legmagasabb, főként a fiatalabb kohorszok esetében, későbbi életkorokban pedig stabilizálódik. A férfiak körében sok-

kal nagyobb a kohorszok közötti különbség, 30 éves kor fölött azonban alacsonyabb az entrópia, mint a nőknél. A munkaerő-piaci entrópia az életút folyamán sokkal kevésbé változik, a nők esetében az életkorral nő, a férfiaknál csökken, és a fiatalabb kohorszok esetében összességében magasabb. A férfiakhoz képest a nők foglalkoztatási pályájának entrópiája magasabb, még 30 éves kor fölött is. Összességében a fiatalabb kohorszokban magasabb az entrópia (kivéve a férfiak munkaerő-piaci pályáját), és a nők munkaerő-piaci pályája sokkal heterogénebb, mint a férfiaké, míg a férfiak esetében a családi együttélés entrópiája magasabb.

A szerzők az optimal matching és a klaszterelemzés segítségével öt különböző családi együttélési életpályát különítettek el. A legelterjedtebb típus a 'szülői együttélés' (62%), amelyet a szülői ház elhagyása és az élettársi kapcsolat vagy házasság létesítése utáni gyermekvállalás jellemez. A második típus, a 'hitvesi pálya' (17%) abban különbözik az előzőtől, hogy az egyének párkapcsolatban élnek, de a vizsgált időszak végéig nem születik gyermekük. A harmadik, 'vegyes' típusba tartozóknál (8%) számos különböző családforma előfordul, az egyszülős családtól kezdve (akár gyermek, akár szülő szerepben) a partnerrel és közös vagy nevelt gyermekekkel való együttélésen át az egyéb formákig. A negyedik típusba tartozók (7%) 45 éves korukig sem hagyták el a szülői házat, illetve rövid 'kitérő' után visszatértek oda. Végül az utolsó, ötödik típusba tartozók (5%) a szülői házból való elköltözés után nagyrészt egyedül éltek, nem létesítettek élettársi együttélést és nem kötöttek házasságot.

Az elemzés alapján munkaerő-piaci pályából is öt különíthető el. A leggyakoribb (52%), hogy a válaszadó a tanulmányai befejezése után a 20 és 45 éves kora között eltelt idő jelentős részét teljes munkaidejű állásban töltötte. A második, vegyes típusba tartozóknál (22%) számos periódus megtalálható: teljes- és részmunkaidő, valamint otthon töltött időszakok. A harmadik csoport (11%) a korábbi teljes munkaidejű állást feladva 25–35 éves kor között jellemzően nem dolgozott, otthon volt, utána pedig részidős munkát vállalt. A negyedik típus (10%) esetében ez a munkaerő-piacra történő visszatérés elmaradt. Végül a minta 6%-a a vizsgált időszak nagy részében részmunkaidőben dolgozott.

Logisztikus regressziós elemzések alapján a fenti életpálya-típusok összefüggnek a vizsgált személyek születési idejével és nemével. A fiatalabb kohorszok tagjai esetében nagyobb annak a valószínűsége, hogy később válnak szülővé és vegyes munkaerő-piaci pályát futnak be. A nők sokkal kisebb eséllyel járnak végig teljes munkaidejű foglalkoztatási pályát és vegyes együttélési mintát, mint a férfiak, és gyorsabban válnak szülővé.

A szerzők lineáris regresszió segítségével vizsgálták azt a feltételezést, miszerint az entrópia csupán azért különbözik nemek és kohorszok szerint, mert más-más életpálya-típusok jellemzők a nőkre és a férfiakra, a fiatalabb és az idősebb kohorszok tagjaira. Ez a családi együttélés esetében beigazolódott: a fiatalabb kohorszok körében csak azért magasabb az entrópia, mert rájuk jellemzőbbek a vegyes és a szülővé válást tartalmazó együttélési típusok, valamint a munkaerőpiacról való kilépést és az oda való visszatérést tartalmazó pályák. A teljes munkaidejű foglalkoztatást kivéve az összes többi munkaerő-piaci pálya növeli az entrópiát, amelyek a fiatalabb kohorszokra és a nőkre jellemzőbbek, ezért magasabb a körükben a heterogenitás.

Összességében a fiatalabb kohorszok tagjaira mind a családi együttélést, mind a munkaerő-piaci életutat tekintve az állapotok változatosabb egymásutánja volt jellemző, ami alátámasztja a destandardizáció tézisét. Azonban jelentős a nemek közötti különbség, ami kétséges teszi, hogy a destandardizáció egy homogén, mindenkit egyformán

érintő jelenség lenne. A férfiak minden kohorszban sokkal lineárisabb és kiegyensúlyozottabb munkaerő-piaci pályát futottak be, mint a nők: az iskolapadból teljes munkaidéjű állásba léptek és huzamos ideig ott maradtak. A nők esetében a fiatalabb kohorszoknál megnőtt a részmunkaidejű állások és az otthon töltött idő alkotta pályák gyakorisága, ami jelentősen megnövelte az entrópiát. Ez nem azt jelenti, hogy az állapotok véletlenszerűen követnék egymást: a nők időről időre váltogatták a részidős munkavállalást és a családi kötelezettségek otthoni ellátását. További nemek közötti különbséget jelent, hogy míg a férfiak munkaerő-piaci pályájának entrópiája csak a felnőtté válásuk, az iskolából a munkába való átmenet során, 30 éves kor alatt nőtt meg a fiatalabb kohorszokban, addig a nőknél a destandardizáció 30 éves kor fölött egyre erősödött. Más szavakkal, a nők foglalkoztatási pályája során a bizonytalanság tartós állapotá vált, ami a nőktől nagyobb fokú rugalmasságot és alkalmazkodást kíván, míg a férfiaknál ez csak átmeneti állapot. A kiinduló hipotézissel ellentétben a férfiak családi pályája összességében nem destandardizálódott az egymást követő kohorszokban, az entrópia csupán a felnőtté válás időszakában nőtt meg. Az entrópia kohorszok közötti növekedését nem az okozza, hogy új életpályák alakultak ki a fiatalabb kohorszokban, hanem a már meglévők gyakorisága változott meg. Tehát kétségtelen, hogy az életutak diverzifikálódtak, több eltérő szakaszra bomlottak és kevésbé kiszámíthatók, de továbbra is a szakaszok rendezett sorrendje dominál.

Végül a szerzők nem hallgatták el a kutatásuk korlátait sem. Véleményük szerint részletesebb, több állapotot megkülönböztető kódok alkalmazása esetén (pl. munkahelyváltások számba vétele, házasság és élettársi együttélés megkülönböztetése) jelentősebb különbségeket lehetne kimutatni a nemek és a kohorszok között. Az is növelné az időbeli összehasonlítás érvényességét, ha a fiatalabb, 1957 után született válaszadókat is be lehetne vonni az elemzésbe, mert nagyon valószínű, hogy az 1960-as években és később születettek életpályája mozgalmasabb. Szintén nagyobb nemek közötti különbséget mutatott volna a családi életút, ha az elemzés 45 évesnél idősebbekre is kiterjedt volna, mert sok válásra és új család létesítésére 40 fölött kerül sor.

Murinkó Livia

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2009. No. 1.

- A'HEARN, B. – PERACCHI, F. – VECCHI, G.: Height and the Normal Distribution: Evidence from Italian Military Data.
 REITHER, E. N. – HAUSER, R. M. – SWALLEN, K. C.: Predicting Adult Health and Mortality from Adolescent Facial Characteristics in Yearbook Photographs.
 UEYAMA, M. – YAMAUCHI, F.: Marriage Behavior Response to Prime-Age Adult Mortality: Evidence from Malawi.

- RENDALL, M. S. – HANDCOCK, M. S. – JONSSON, S. H.: Bayesian Estimation of Hispanic Fertility Hazards from Survey and Population Data.
- BROWN, S. L. – MANNING, W. D.: Family Boundary Ambiguity and the Measurement of Family Structure: The Significance of Cohabitation.
- GOODREAU, S. M. – KITTS, J. A. – MORRIS, M.: Birds of a Feather, Or Friend of a Friend?: Using Exponential Random Graph Models to Investigate Adolescent Social Networks.
- SMITH, S. K. – MCCARTY, C.: Fleeing the Storm(s): An Examination of Evacuation Behavior during Florida's 2004 Hurricane Season.
- COOKE, T. J. – BOYLE, P. – COUCH, K. – FEIJTEN, P.: A Longitudinal Analysis of Family Migration and the Gender Gap in Earnings in the United States and Great Britain.
- MAZZOLARI, F.: Dual Citizenship Rights: Do They Make More and Richer Citizens?
- ERMISCH, J.: The Rising Share of Nonmarital Births: Is It Only Compositional Effects?
- MARTIN, S.: Comment: There may be Compositional Effects, but They Do Not Work that Way.
- WU, L. L.: Composition and Decomposition in Nonmarital Fertility
- GRAY, J. A. – STOCKARD, J. – STONE, J.: Response to Ermisch, Martin, and Wu.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2009. No. 1.

- CASTIGLIONI, M. – DALLA ZUANNA, G.: Marital and Reproductive Behavior in Italy after 1995: Bridging the Gap with Western Europe?
- RIJKEN, A. J. – LIEFBROER, A. C.: The Influence of Partner Relationship Quality on Fertility.
- ONGARO, F. – MAZZUCO, S. – MEGGIOLARO, S.: Economic Consequences of Union Dissolution in Italy: Findings from the European Community Household Panel.
- AASSVE, A. – LAPPEGÅRD, T.: Childcare Cash Benefits and Fertility Timing in Norway.
- KERTZER, D. I. – WHITE, M. J. – BERNARDI, L. – GABRIELLI, G.: Italy's Path to Very Low Fertility: The Adequacy of Economic and Second Demographic Transition Theories.

2009. No. 2.

- THORNTON, A. – PHILIPPOV, D.: Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework.
- KULU, H. – BOYLE, P. J.: High Fertility in City Suburbs: Compositional or Contextual Effects?

- DEBOOSERE, P. – GADEYNE, S. – VAN OYEN, H.: The 1991–2004 Evolution in Life Expectancy by Educational Level in Belgium Based on Linked Census and Population Register Data.
- ARGESEANU CUNNINGHAM, S.: Causes of Fluctuating Mortality in Romania.
- TREMBLAY, M. – LETENDRE, M. – HOUDE, L. – VÉZINA, H.: The Contribution of Irish Immigrants to the Quebec (Canada) Gene Pool: An Estimation Using Data from Deep-Rooted Genealogies

2009. No. 3.

- HOEM, J. M. – KOSTOVA, D. – JASILIONIENE, A. – MUREȘAN, C.: Traces of the Second Demographic Transition in Four Selected Countries in Central and Eastern Europe: Union Formation as a Demographic Manifestation.
- KALMIJN, M. – DE VRIES, J.: Change and Stability in Parent–Child Contact in Five Western Countries.
- BRESCHI, M. – FORNASIN, A. – MANFREDINI, M. – ZACCHIGNA, M.: Family Composition and Remarriage in Pre-Transitional Italy: A Comparative Study.
- BERGHAMMER C.: Religious Socialisation and Fertility: Transition to Third Birth in the Netherlands.
- NDIONE, B.: Contexte local et migration: l'exemple des dynamiques migratoires internationales de quartiers dans la ville sénégalaise de Kaolack.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY

az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata

2009. No. 1.

- ROSS, A. – SCHOON, I. – MARTIN, P. – SACKER, A.: Family and Nonfamily Role Configurations in Two British Cohorts.
- NOMAGUCHI, K. M.: Change in Work-Family Conflict among Employed Parents between 1977 and 1997.
- DRIBE, M. – STANFORS, M.: Does Parenthood Strengthen a Traditional Household Division of Labor? Evidence from Sweden.
- UMANA-TAYLOR, A. – ALFARO, E. C. – BÁMACA, M. Y. – GUIMOND, A. B.: The Central Role of Familial Ethnic Socialization in Latino Adolescents' Cultural Orientation.
- WHITE, R. M. B. – ROOSA, M. W. – WEAVER, S. R. – NAIR, R. L.: Cultural and Contextual Influences on Parenting in Mexican American Families.
- SAMUELS, G. M.: “Being Raised by White People”: Navigating Racial Difference among Adopted Multiracial Adults.
- ZHANG, Y. – VAN HOOK, J.: Marital Dissolution among Interracial Couples.
- EGGEBEEN, D. – DEW, J.: The Role of Religion in Adolescence for Family Formation in Young Adulthood.
- MOLLBORN, S.: Norms about Nonmarital Pregnancy and Willingness to Provide Resources to Unwed Parents.

- HOGERBRUGGE, M. J. A. – DYKSTRA, P. A.: The Family Ties of Unmarried Cohabiting and Married Persons in the Netherlands.
- GIBSON-DAVIS, Ch.: Money, Marriage, and Children: Testing the Financial Expectations and Family Formation Theory.
- WARD, R. A. – SPITZE, G. – DEANE, G.: The More the Merrier? Multiple Parent-Adult Child Relations.
- XIE, Y. – ZHU, H.: Do Sons or Daughters Give More Money to Parents in Urban China?
- SOENENS, B. – VANSTEENKINSTE, M. – SIERENS, E.: How Are Parental Psychological Control and Autonomy-Support Related? A Cluster-Analytic Approach.

2009. No. 2.

- USDANSKY, M. L.: A Weak Embrace: Popular and Scholarly Depictions of Single-Parent Families, 1900–1998.
- CHERLIN, A. J.: The Origins of the Ambivalent Acceptance of Divorce.
- THORNTON, A.: Framework for Interpreting Long-Term Trends in Values and Beliefs Concerning Single-Parent Families.
- LAROSSA, R.: Single-Parent Family Discourse in Popular Magazines and Social Science Journals.
- USDANSKY, M. L.: Ambivalent Acceptance of Single-Parent Families: A Response to Comments.
- CHESLEY, N. – POPPIE, K.: Assisting Parents and In-Laws: Gender, Type of Assistance, and Couples' Employment.
- LEE, S. K.: Competition for Resources: A Reexamination of Sibship Composition Models of Parental Investment.
- RYAN, R. M. – LEININGER, L.: Low-Income Mothers' Private Safety Nets and Children's Socioemotional Well-Being.
- TACH, L. – HALPERN-MEEKIN, S.: How Does Premarital Cohabitation Affect Trajectories of Marital Quality?
- ELLEN BYRD, S.: The Social Construction of Marital Commitment.
- SORENSEN, S. B. – THOMAS, K. A.: Views of Intimate Partner Violence in Same- and Opposite-Sex Relationships.
- HEWITT, B. – de VAUS, D.: Change in the Association between Premarital Cohabitation and Separation, Australia 1945–2000.
- HEWITT, B.: Which Spouse Initiates Marital Separation When There Are Children Involved?
- KRUMREI, E. – MAHONEY, A. – PARGAMENT, K. I.: Divorce and the Divine: The Role of Spirituality in Adjustment to Divorce.
- SCHOEN, R. – LANDALE, N. S. – DANIELS, K. – CHENG, Y-H. A.: Social Background Differences in Early Family Behavior.
- CLARK, S. – POULIN, M. KOHLER, H.-P.: Marital Aspirations, Sexual Behaviors, and HIV/AIDS in Rural Malawi.
- BOYLE, P. – FENG, Z. – GAYLE, V.: A New Look at Family Migration and Women's Employment Status.

2009. No. 3.

- WIDNER, E. R. – GIUDICI, F. – LE GOFF, J.-M. □ POLLIEN, A.: From Support to Control: A Configurational Perspective on Conjugal Quality.
- BUSBY, D. M. – HOLMAN, T. B. – NIEHUIS, S.: The Association between Partner Enhancement and Self-Enhancement and Relationship Quality Outcomes.
- AARSKAUG WIİK, K. – BERNHARDT, E. – NOACK, T.: A Study of Commitment and Relationship Quality in Sweden and Norway.
- CUI, M. – BRENT DONNELLAN, M.: Trajectories of Conflict Over Raising Adolescent Children and Marital Satisfaction.
- CARR, D. – BOERNER, K.: Do Spousal Discrepancies in Marital Quality Assessments Affect Psychological Adjustment to Widowhood?
- MEIER, A. – HULL, K. E. – ORTYL, T. A.: Young Adult Relationship Values at the Intersection of Gender and Sexuality.
- POORTMAN, A.-R. – van der LIPPE, T.: Attitudes Toward Housework and Child Care and the Gendered Division of Labor.
- ZUO, J.: Rethinking Family Patriarchy and Women's Positions in Presocialist China.
- COOPER, C. E. – McLANAHAN, S. S. – MEADOWS, S. O. – BROOKS-GUNN, J.: Family Structure Transitions and Maternal Parenting Stress.
- MAGNUSSON, K. – BERGER, L. M.: Family Structure States and Transitions: Associations With Children's Well-Being During Middle Childhood.
- KNEIP, T. – BAUER, G.: Did Unilateral Divorce Laws Raise Divorce Rates in Western Europe?
- BRONTE-TINKEW, J. – HOROWITZ, A. – SCOTT, M. E.: Fathering With Multiple Partners: Links to Children's Well-Being in Early Childhood.
- GUZZO, K. B.: Maternal Relationships and Nonresidential Father Visitation of Children Born Outside of Marriage.
- MITCHELL, K. S. – BOOTH, A. – KING, V.: Adolescents with Nonresident Fathers: Are Daughters More Disadvantaged Than Sons?
- COWAN, P. A. – COWAN, C. P. – PRUETT, M. K. – PRUETT, K. WONG, J. J.: Promoting Fathers' Engagement With Children: Preventive Interventions for Low-Income Families.
- WEININGER, E. B. – LAREAU, A.: Paradoxical Pathways: An Ethnographic Extension of Kohn's Findings on Class and Childrearing.
- GAREIS, K. C. □ BARNETT, R. Ch. – ERTEL, K. A. – BERKMAN, L. F.: Work-Family Enrichment and Conflict: Additive Effects, Buffering, or Balance?
- WINTERS, P. – STECKLOV, G. – TODD, J.: Household Structure and Short-Run Economic Change in Nicaragua.
- SCHWARTZ, S. J. – ZAMBOANGA, B. L. – RAVERT, R. D. – KIM, S. Y. – WEISSKIRCH, R. S. – WILLIAMS, M. K. – BERSAMIN, M. – FINLEY, G. E.: Perceived Parental Relationships and Health-Risk Behaviors in College-Attending Emerging Adults.
- LUNDQUIST, J. H. – BUDIG, M. J. – CURTIS, A.: Race and Childlessness in America, 1988–2002.
- AYTAC, I. A. – RANKIN, B. H.: Economic Crisis and Marital Problems in Turkey: Testing the Family Stress Model.

- USDANKY, M. L. – LONDON, A. S. □ WILMOUTH, J. M.: Veteran Status, Race-Ethnicity, and Marriage among Fragile Families.
 SCHMEER, K. K.: Changing Sibship Size and Educational Progress during Childhood: Evidence from the Philippines.

POPULATION¹

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

2008. No. 4.

- ROBETTE, N. – THIBAUT, N.: Comparing Qualitative Harmonic Analysis and Optimal Matching. An Exploratory Study of Occupational Trajectories.
 VALLIN, J. – MESLÉ, F.: Minimum Mortality: A Predictor of Future Progress?
 WOODS, R.: Late-Fetal Mortality: Historical Perspectives on Continuing Problems of Estimation and Interpretation.
 LAURIAN, L.: The Distribution of Environmental Risks: Analysis Methods and French data.
 GOERLICH, F. J.: Empirical Evidence of Population Concentration in Spain, 1900–2001.
 BOADO CEBOLLA, H.: Do Immigrant-Origin Students Progress Faster at School? The Case of France.

2009. No. 1.

- ATTANÉ, I. – BARBIERI, M.: The Demography of East and Southeast Asia from the 1950s to the 2000s. A Summary of Changes and a Statistical Assessment.
 LAMBERT, A.: From Causes to Consequences: A Critical History of Divorce as a Study Object and the Main Orientations of French Research.
 ESTEVE, A. – CORTINA, C. – CABRE, A.: Long Term Trends in Marital Age Homogamy Patterns: Spain, 1922–2006.
 DARGENT, A.: Official Statistics on Religion: Protestant Under-Reporting in Nineteenth-Century French Censuses.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2009. No. 1.

- PEREZ, A. D. – HIRSCHMAN, Ch.: The Changing Racial and Ethnic Composition of the US Population: Emerging American Identities.
 PACKARD, R. M.: “Roll Back Malaria, Roll in Development”? Reassessing the Economic Burden of Malaria.

¹ A Population összes száma teljes terjedelemben megjelenik francia és angol nyelven is.

- RENDALL, M. S. – EKERT-JAFFÉ, O. – JOSHI, H. – LYNCH, K. – MOUGIN, R.:
Universal versus Economically Polarized Change in Age at First Birth: A French–
British Comparison.
- NEWSON, L. – RICHERSON, P. J.: Why Do People Become Modern? A Darwinian
Explanation.
- VALLIN, J. – MESLÉ, F.: The Segmented Trend Line of Highest Life Expectancies.
John Hajnal on the Prospect for Population Forecasts.

2009. No. 2.

- HEADEY, D. D. – HODGE, A.: The Effect of Population Growth on Economic
Growth: A Meta-Regression Analysis of the Macroeconomic Literature.
- RUGGLES, S.: Reconsidering the Northwest European Family System: Living Ar-
rangements of the Aged in Comparative Historical Perspective.
- SU, D.: Risk Exposure in Early Life and Mortality at Older Ages: Evidence from Union
Army Veterans.
- DOCQUIER, F. – LOWELL, B. L. – MARFOUK, A.: A Gendered Assessment of
Highly Skilled Emigration.
- Notes and Commentary: What's Next for the Demography of Aging? A Symposium:
HAAGA, J. G.: Introduction.
- MARTIN, L. G.: Interventions to Improve Late Life.
- WAITE, L. J.: The Changing Family and Aging Populations.
- VAUPEL, J. W.: Lively Questions for Demographers about Death at Older Ages.
- LUTZ, W.: The Demography of Future Global Population Aging: Indicators, Uncer-
tainty, and Educational Composition.
- BARBIERA, I. – DALLA-ZUANNA, G.: Population Dynamics in Italy in the Middle
Ages: New Insights from Archaeological Findings.
- LESTHAEGHE, R. – NEIDERT, L.: US Presidential Elections and the Spatial Pattern
of the American Second Demographic Transition.
- DAS GUPTA, M. – CHUNG, W. – SHUZHUO, L.: Evidence for an Incipient Decline
in Numbers of Missing Girls in China and India.

2009. No. 3.

- COLEMAN, D.: Divergent Patterns in the Ethnic Transformation of Societies.
- HODGSON, D.: Abortion, Family Planning, and Population Policy: Prospects for the
Common-Ground Approach.
- GUILMOTO, C. Z.: The Sex Ratio Transition in Asia.
- GRIBALDO, A. – JUDD, M. D. – KERTZER, D. I.: An Imperfect Contraceptive Soci-
ety: Fertility and Contraception in Italy.
- MUSZYNSKA, M. M. – RAU, R.: Falling Short of Highest Life Expectancy: How
Many Americans Might Have Been Alive in the Twentieth Century?

MORGAN, S. Ph. – ZHIGANG, G. □ HAYFORD, S. R.: China's Below-Replacement Fertility: Recent Trends and Future Prospects.
Charles Galton Darwin on Man's Control of His Numbers.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata
2009. No. 1.

- SUTER, L. – BIRKLAND, T. – LARTER, R.: Disaster Research and Social Network Analysis: Examples of the Scientific Understanding of Human Dynamics at the National Science Foundation.
- VARDA, D. M. – FORGETTE, R. – BANKS, D. – CONTRACTOR, N.: Social Network Methodology in the Study of Disasters: Issues and Insights Prompted by Post-Katrina Research.
- FORGETTE, R. – DETTREY, B. – VAN BOENING, M. – SWANSON, D. A.: Before, Now, and After: Assessing Hurricane Katrina Relief.
- HORI, M. – SCHAFFER, M. J. – BOWMAN, D. J.: Displacement Dynamics in Southern Louisiana after Hurricanes Katrina and Rita.
- HENDERSON, T. L. – SIROIS, M. – CHIA-CHEN CHEN, A. – AIRRIESS, C. – SWANSON, D. A. – BANKS, D.: After a Disaster: Lessons in Survey Methodology from Hurricane Katrina.
- BARRON AUSBROOKS, C. Y. – BARRETT, E. J. – MARTINEZ-COSIO, M.: Ethical Issues in Disaster Research: Lessons from Hurricane Katrina.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztikai Hivatalának folyóirata
2009. No. 135.

- WHITE, I. – MCLAREN, E.: The 2011 Census Taking Shape: The Selection of Topics and Questions.
- ELLIS, A.: UK Resident Population by Country of Birth
- ANSEAU, J.: What Does the 2001 Census Tell Us about the New Parliamentary Constituencies?

2009. No. 136.

- PORTANTI, M. – WHITWORTH, S.: A Comparison of the Characteristics of Childless Women and Mothers in the ONS Longitudinal Study.
- WILSON, B.: Estimating the Cohabiting Population.
- TROMANS, N. – JEFFERIES, J. – NATAMBA, E.: Have Women Born Outside the UK Driven the Rise in UK Births since 2001?
- BLAKE, S.: Subnational Patterns of Population Ageing
- WHITE, I.: The 2011 Census Taking Shape: Methodological and Technological Developments.

2009. No. 137.

- DINI, E.: Older Workers in the UK: Variations in Economic Activity Status by Socio-Demographic Characteristics, Household and Caring Commitments.
ABBOTT, O.: 2011 UK Census Coverage Assessment and Adjustment Methodology.
GREEN, M. – EVANDROU, M. – FALKINGHAM, J.: Older International Migrants: Who Migrates to England and Wales in Later Life?
SMALLWOOD, S. – DE BROW, S.: Sex Ratio Patterns in Population Estimates.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT
a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
2008. No. 2.

- SALZMANN, T. – BOHK, C.: Überprüfung der im Rahmen des „Lebenserwartungs-surveys“ gemessenen Sterblichkeit auf Bevölkerungsrepräsentativität unter Berücksichtigung rechts- und intervallzensierter Ereignisse mit dem Konzept „Relative Survival“.
STEINBACH, A.: Stieffamilien in Deutschland. Ergebnisse des „Generations and Gender Survey“ 2005.
SWIACZNY, F. – GRAZE, P. – SCHLÖMER, C.: Räumliche Einflüsse des demographischen Wandels in Deutschland. Neue Betrachtung urbaner Bevölkerungsprozesse.
JAKOBY, N.: Diversität des Familien- und Verwandtschaftslebens – Zur Bedeutung des erweiterten Familienkreises.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Óri Péter
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345-6000

Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.
Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: 2009.068

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
1008 Budapest Orczy tér 1.
Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján.
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444;
Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal.
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség